Доржиев Әркин – Иригдин

МОҢҒОЛМУСӘН - ҺОНҒОЛМУ

Алмута, 2015

“**МОҢҒОЛМУСӘН – ҺОНҒОЛМУ**” – Алмута, 2015. 64-б

Һөрмәтлик оқуғучи, мән ишинимәнки силәрниң һәр қайсиңлар өзәңлар, яшаватқан җайлардики көплигән йәр-су, тағ-дәриялар, шәһәр-изалар, умумән географиялик намларниң ичидә мәзмуни силәр үчүн чүшнүксиз болуп келиватқан көплигән аталғулар билән һәр күни дегидәк учрушип турусиләр. Униңдин сирт бәзи-бир милләтләр наминиң келип чиқиш сәвәви вә униң мәзмуни һәққидики соаллар силәрни ойландуруп келиватқан болуши мүмкин. Бу соалларниң көпинчиси пәқәт силәрниңла әмәс, дуния алимлири – тилшунас-тарихчиларниң көп әсирләрдин бери баш қатуруп, җавап тапалмай жүргән мәсиллилиридур.

© Ә. Доржиев, 2015

Етимни қамчилап өттүм,
Чулутай[1] ғоли билән.
Ойнисаң түзүк ойна,
Һәр ишниң йоли билән.
(Или, уйғур хәлиқ нахшилиридин)

Кеңәш иттипақи тарқилип кетиштин бирәр икки жил бурун 1989-жили болса керак, мәлум сәвәпләр билән Алмута шәһәридин Москваға қарап сәпәргә чиқип қалдим. Йол жирақ, поезд билән 4 суткилиқ арилиқ еди. Дәсләп вагон бөлумчисида ялғуз едим, бир суткидин кейин йенимға бир һәмра қошулди өзи Тажикистандин екән, нөвәттики чоң станцияләрниң биридә бизгә 3-йолувчи қошулди. У өзини Өзбәкстандин дәп тонуштурди, жирақ сәпәрдә һәмраларниң қошулғиниға хошал болдум. Қазақстандин елип чиққан қеза-қартиларниң бир азини чиқирип үстәлгә қойдум. Тажик жигитти өз новитидә мевә қақлирини вә йеңи пишқан мевиләрни чиқарди. Өзбәкстанлиқ жигит һәм йоған қоғун вә түтүндә сүрләнгән белиқларни сумкисидин чиқирип үстәлниң астиға қоюп қойди.

– Һой, бу Сирдарьяниң белиқлири охшимамду? –дәп соал ташлиди тажик жигитти. Белиқларниң бирини пурап туруп.

– Яқ, Амударьяниң белиғи – дәп жавап қайтурди өзбәкстанлиқ.

– Сиз Өзбәкстанниң қайси вилайитидин болисиз?

– Қарақалпақстандин болимән.

– Қарақалпақстанниң қайси йеридин болисиз? – тажик жигитти соалларни яғдурғили турди, тонушуш дегән әйнә шундақ соаллар билән башлиниду-дә, әлвәттә.

---

[1]Чулутай – монғолчә – ташлиқ сай дегән сөз

Нукустин болимән – пәйтахтидин.

Һәәәә – дәп күлүп қойди таҗик.

Униңдин кейин мениң кимликимни сорашти. Тонуштуқ, йол жирақ параңлиримиз қизғили турди. Нәдиндур үстәл үстигә бир бутилка шарапму пәйда болуп қалди.

– Сән Нукистин екәнсән шу «Нукис» дегән сөзниң мәнасини биләмсән? дәп сорап қалди, бир аз қизип қалған таҗик жигитти күлкә арилаш.

Сениң немә демәкчи боливатқиниңни чүшүниватимән сән пүткүл бир милләтни вә униң пәйтахтини һақарәтлимә Нукис әмәс у шәһәрниң нами Нукус.

– Мәйли, сениң дегиниңчә болсун, ундақта шу Нукус деган сөзниң мәнисини маңа чүшәндүрүп бәргинә?

Уни тилшунаслардин берип сорап ал дәп, терикти қарақалпақ жигит.

Бу сөз талишиш җедәлгә айлинип иккиси мушлушип кәткили аз қалди. Вараң – чуруңни аңлап, сирттин ишикни ечип вагон хизмәтчиси – ханум кирип кәлди. Иккимиз аран дегәндә уларни пәсәйткәндәк болдуқ. Шуниңдин кейин улар көп вақит өз-ара сөзләшмәй, бөлмүдә вагон чақлириниң төмүр йолға урулуш садасидин башқа һечқандақ аваз аңланмиди, бу сүкүткә узақ чидалмай мән сөз башлашқа мәҗбур болдум.

– Һәр иккиңларниң хата, дәп жуқури аваз билән уларниң диққитини җәлип қилиш үчүн каравәтни муш билән еник уруп қойдум, улар тәтүр қарап ятқан орунлиридин мән тәрәпкә қарап олтурди.

– Бу шәһәрниң нами парисчиму әмәс, қарақалпақчиму әмәс, – дәп сөзимни давамлаштурдум. Бу шәһәр Амударьяниң бойиға җайлашканлиғи үчүн будәрда һазир сиз яватқан белиқ көп болупла қалмастин, бу әтрап су қушлири ғаз, өдәк, аққуларниң маканидур, шу сәвәптин

будәрга моңғоллар нуғус дәп нам бәргән һәргизму нукис яки нукс әмәс нуғс сөзи моңғолчә өрдәк демактур – дедим.

– Шундақму? Биз буни һәҗәпму билмәптимиз – худди айдиң кечидә алтун тепивалғандәк, қарақалпақ жигитниң чирайида тәбәссум пәйда болди.

Қаяқтин кәлгән моңғул у. Бу йәрләргә нам берип кәткән, дәп ғудуңшиди таҗик жигит.

Бу вәқиә көп вақитларғичә хиялимдин кәтмиди мениң униңдин бурунқи «хәқ немаә дәп атиса атавәрмәмду, чөлдики ялғуз бөридәк мениң йәккә-йеганә һовлишим кимниң қулиғиға яқиду»,–дегәндәк бепәрва көз қаришим өзгәргили турди.

Йәр, су, тағ, дәрия, шәһәр-йезиларниң нами тарих билән чәмбәрчас мунасивәтлик екәнлигини чүшәндим.

Һазирқи күндә тил, тарих, география дегәнлиримиз һәр қайсиси өз алдиға мустәқил бир пән болғини билән муәйян шараиттта улар өз-ара учришип, бир-бирини толуқлап бириниң нәзәрийәсини йәнә бирси испатлап турғучи муһим амиллардур.

Мән алди билән өзәм яшаватқан Оттура Азиядики бәзи бир географиялиқ намлар вә бу намларниң һазир шу йәрдә яшаватқан хәлиқләр өзлири чүшәнмәйдиған аталғуларниң мәнисини йешип бериш үчүн издәндим.

Кейин бара-бара мениң издиниш даирәм күндин-күнигә кәңийип, дунiядики әң чоң қуруқлуқ – Азия, Явропаниң көп қисмини пикир даирәмгә киргүздим, бу издиниш қедимий һонлар (гунлар) вә аридин тәхминән 1000 жил ташлап, бүйүк Чингизхан вә униң әвладлириниң жүриш қилған тарихий излириға мени саяһәткә башлап кирди.

Шәриқтә Сахалин арилидин башлап, ғәриптә Барсилон вә Атлантик океанғичә болған арлиқтики көплигән йәр-су намлирила әмәс, у йәрдики чоң шәһәрләр бәзи бир чоң йе-

рим аралларниң наминиң һәқиқий мәнисини ейтип бериш үчүн көп издәндим.

Униңдин сирт бу қуруғлукта яшаватқан бир қанчә чоң милләтләр наминиң келип чиқиши сәвәви вә униң мәзмуни һәққидә мулаһизә жүргуздим мәсилән: географиялик намлардин Сахалин, Барнаул, Москва, Кремль, Ялта, Кавказ, Барселона.

Милләт вә қәдимий қәбилләрниң намлиридин Һон (гун, хун) монғол, украин, татар жуқурида ейтилғанларниң һәммиси дуния алимлириниң узақтин бери диққәтнәзирини җәлип қиливатқан, лекин һазирғичаң тоғра җавап, толуқ изаһәтни тапалмай келиватқан чон сирлардур. Бу издинишләрниң сәвәви – адәттә бу бир йәрсу яки шәһәрниң нами болуп көрүнгән билән бу намлар дәл һазир шу йәрдә мәвжут болуп турған дәвләт яки шу йәрдә яшаватқан хәлиқләрниң тарихи билән беваситтә мунасивәтликтур.

Тарих демакчи кейинки вақитларда өзлирини бир милләтниң ғәмхорчиси милләт сөйәри қилип көрситиш үчүн башқа бир милләтниң тарихини мәдәнийитини бузуп көрситиш яки оғирлаш билән шуғулланғучи бәзи бир аз санлиқ сахта тарихчилар анда санда пәйда болушқа башлиди.

Бу китапни йезишимдики кичигирәк сәвәпләрниң бири мана әшу йеңи тарихчиларниң ар-номусини азирақ болсиму ойғутуштур. Уларниң тарих пәнигә болған чүшәнчиси ихтиярсиз һалда, хәлиқ ағзидики бир ривайәтни есимгә чүшәрди.

Яш шагирт бир күни устазидин сорапту:

–Етиңизчу дунияда неминиң рәсимини селиш бәк оңай?

Җин-шәйтанниң – дәп җавап берипту қери устаз һеч ойланмастин,

– Немә үчүн?

– Чүнки бу дунияда җин-шәйтанни өз көзи билән көргән һеч ким йоқ шуниң үчүн уларниң рәсимини ким қандақ салсун һеч ким униңға сән сизған сүрәт җин-шәйтанға охшимай қапту, – дәп ейталмайду дәп җавап қайтурупту устаз.

Мениң язмақчи болуватқан бу китапчәм һәр хил мәвзуларға беғишланғанлиғи үчүн уларниң һәммисини әдәбий әсәрләрдәк бир сюжеткә сиғдуруш мумкин болмиди, бу китаптики һәр бир бап өз алдиға айрим – мустәқил мәзмунға егәдур. Униңдин сирт бәзи һалларда бирлири билсиму көп адәм биливәрмәйдиған тарихий фактларни тәкрар йезип өтүшимгә тоғра келиватиду.

Һөрмәтлик оқуғучиларниң буни тоғра чүшүнишини үмүт қилимән.

2

2010-жили август ейи болса керак Монғолия пәйтахти – Уланбатор шәһиридә монғолларниң дәсләпки дөлити қурулғуниға 2220 жиллиқ юбилеи вә хәлиқара монғолшунасларниң 10-қурултийи болуп өтти. (жил – ай – күнләр хата болуши мумкин чүнки бу күнләрни есимда қалған бойичә йезиватиман). Бу әмәлийәттә монғолларниң өзлириниң ата-бовилири болған һон империясиниң қурулғининиң юбилеи еди.

Жиғинға хәлиқара «Юнеско» тәшкилатиниң рәиси қәдәм тәшрип қилди. Қурултай минбиридә сөзгә чиққан Монғолия хәлиқ республикисиниң президенти–Илвиг Дорж:

–Һон демак, монғол демәктур, монғол дегинимиз һун демактур деди. Бу сөз бүгүнки күндә хәлиқарада һонлар тоғрилиқ талаш-тартишларниң көпийип кетиватқанлиқ сәвәвидин ейтилған сөздур.

Һонлар вә монғоллар тарихи тоғрилиқ дуния алимлири һәр хил пикирлирини оттурға қоюп келиватқан болсиму, бу бәс муназиләрни тохтишиш үчүн әң алдинқи шәрт «һон» вә «монғол» сөзиниң нәдин келип чиққанлиғи, униң мәниси һәққидә хәлиқни толуқ ишәндүрәләйдиған пикир йоқ.

Бу һәқтә көп кишиләр һазирму қаттиқ баш қатуруп кәлмәктә. Шу сәвәптин бу қетим шәхсән өзәмниң ой пикирлиримни жамаәт билән ортақлишиш мәхситидә,чоң муназирә мәйданға оттурға, қоюшни лайиқ көрдим.

Бурят монғолларниң пәйтахти – Улан уде шәһәригә

йеқин йәрдә һонларниң 2500 жил бурунқи шәһәр харабиси бар. У йәрләрдин қезип елинған 400гә йеқин қизиқ экспонатлар бурьят хәлқиниң тарихий музейида сақлинип кәлмәктә. Буларниң һәммиси буниңдин 2000 жил бурун ишләнгән буюмлар, Бурьятияда һонларни илмий татқиқат қилиш үчүн қурулған мәхсус һонлар фонди мәвжут.

Шу сәвәптин Бурьят монғоллири һонләр – дегән биз. Һонлар тарихи бизниң тарихимиз дәйду. Бирақ бәзи бурьят алимлири «һон» сөзи бурьятчә «кун» дегән сөздин йәни «адәм» деган сөздин келип чиққан дәп һөкүм чиқириду.

Һәммигә мәлумки бурьятлар монғолларниң көплигән қәбилисиниң бирсиниң намидур, «адәм» сөзи монғол тилида «күн» әмәс, «кумун» дәп ейтилиду. «Кун» сөзи монғол тилидики «кумун» сөзиниң бурьятчә диалектидур шу сәвәптин бурьят алимлириниң «һон» сөзи «кун» сөзидин келип чиққан дегән пикиригә қошулмаймән.

Румыниядин қезип елинған һонларниң қәбрисидин һонларниң баш сүйигини тәтқиқ қилғанда, һонлар-монғолоид йәни монғол ирқи-нәсилигә тәәллуқ екәнлиги испатланған. Эрамизниң 4 әсиридә яшиған Рим тарихчиси Аммиан Марцеллин һонлар моңғолларниң ойрат-қәбилисидин келип чиққан чүнки уларниң һәр иккилиси сол қулиқиға һалқа таққан дәйду.

Рус тарихчиси А. А. Васильев һонлар 4-әсирдики явайи вә урушқақ моңғол қәбилиси дәйду.

Һонларниң «Атилла» исимлик даһиси болған, Марцеллиниң йезишичә Атилла «илдик» деган гөзәл қиз билән болған өзиниң өйлиниш тойида шарапни көп ичивәткәнликтин өлгән дәйду. Бәзиләр шарапқа зәһәр қошуп берилгәнликтин өлгән дейишиду. Шекспирниң бу һәқтә язған сәһнә әсири ойналмиған. Бу дунияда сәһнә аз болса керәк.

Славянлардә бәзидә «о» һәрипи йезилип, етилишта «а» дәп, оқулғачқа отилла-Атилла дәп атилиду. «Отилла» сөзиму Европичә болуп әсли ейтилиши униңдин башқичә болуши мүмкин, әйни заманда һунларниң Азия – Европа қурғулуқни бесивелиши, әмәлийәттә Чинғисханниң ғәрипкә жүришидин тәхминән 1000 жил бурунқи. Моңғолларниң тунжа қетим ғәрибий Европини бесивелиши еди. Улар Италияниң шимали қисимини, Франция, Испания, қатарлиқ мәмликәтләрни бесивалди. Һазир Европадики жирик шәһәрләрниң бири Барселонадур.

Бу шәһәрниң қурулуши эрамиздин бурунқи 30 жилларда Гамилкар дегән адәм тәрипидин дәсләпки өй селиш билән башланған еди.

Униңдин бурун бу йәр қелин чатқаллиқ вә явайи һайванлар көп яшайдиған жаңгаллиқ болған.

Умумән һазирқи замандики һәр қандақ жирик шәһәрниң орни бир заманларда явайи чатқаллар басқан тиң йәрләр екәнлигини һәммимиз билимиз. Бәзи әхбаратларда йеңидин қурулушқа башланған бу келәчәк шәһәрни әйнә шу Гамилкар дегән адәм өз аилисиниң шәрипигә Барселон дәп атиған. Бирақ униң аилиси билән Барселон дегән сөзниң арисида қандақ мунасивәт бар екәнлиги тоғрисида һечқандақ ениқлима берилмигән. Барселон сөзи Гамликларниң бовисиниң исмиму яки һәмма ачисиниқ намиму, бу һәқтә һечқандақ изаһәт йоқ.

Күнләрниң биридә Испаниялик бир аилә билән бир үстәлдә һәм дәстәрхан болуп олтирип, улар билән соһбәтлишип қалдим. Әр-аял һәр иккилиси алий мәлуматлиқ зияли кишиләр еди. Мән улардин испан тилида Барселон деган сөз нема мәнани билдириду? – дәп сорап қалдим. Улар долисини кесип бир аз күлушиватқандин кейин, билмәймиз. Бу һәқтә ойлапму көрмәптимиз.

Һәжива бу шәһәргә қизиқип қапсиз?,–дейишти. Испан тилида мәнаси болмиса моңғол тилида мәнаси бар. Улар техиму күлуп кәтти. Улар мени чақ-чақ қиливатиду, – дәп ойлап қалса керәк.

Улар Барселон – сөзиниң моңғол тилида қандақ мәниси бар екәнлиги һәққидә тәпсилий сораштуруп кәтмиди. Аридин бир нәччә жил өтүп, шу чағда испанлиқларға Барселон сөзиниң нәдин чиққанлиғи һәққидики ейтип үлгәрмигән пикиримни, қәғәз йүзидә әнди оттуриға қоюшқа тоғра келиватиду.

Барселон шәһириниң Әндилитин селинишқа башланған вақти, моңғолларниң бовилири һонларниң бу зиминни бесивалған дәвригә тәхминән тоғра келиду. Жуқуридә ейтип өткүнимдәк, бу шәһәрниң орнида бурун қелин чатқаллиқ явайи һайванлар көп болған. Йолвас көпирәк яшиған җай болуши керәк.

Шуниң үчүн һонлар бу йәрни моңғол тилида «барс олон» иәний йолвас көп йәр дәп атиду. Кейинәрәк «барс олон» дигән сөз «Барсилон» болуп йәрлик хәлиқ тилида ейтилип кәтти.

Әгәр мениң бу пикирим көпчилик тәрипидин мақулланса һонларниң қайси тилда сөзләшкәнлиги тоғирсида талаш-тартишлар шуниң билән тамам болиду.

Әнди «һун» сөзиниң келип чиқиш һәққидә тохтилайли.

Моңғоллар 16-әсирдә икки гуроһқа бөлүнүп узақ жиллар бир-бири билән мажиралишип кәлгән тибәтликләрниң бириға ярдәм бериш арқилиқ Далай Ламани һакимийәткә турғузди. 1578-жили моңғоллар өзлириму Будда диний рәсмий түрдә қобул қилди. Униңдин бурун улар тәңричилиқ йәни көк Тәңригә чоқунатти. Өзлирини болса көк Тәңридин чүшкән көк бөриниң әвладлири дәп һесаплатти. Бу һәқтики ривайәтләр моңғоллар ариси-

да һазирму мәвжут. Худди швед вә норвегияликларниң ата-бовилири ғәриптики деңиз-дәрия сүйолирдики ғожайинлиқни өз қолиға алғандин кейин өзлирини-өзлири «Викинглар»-биз падишалар дәп атиған. Монғоллар охшаш ата-бовилири өзлирини көк Тәңридин чүшкән көк бөриниң әвлади-бөриләрмиз дәп атиған. Бөри сөзи моңғолчә «чон» дәп атилиду. Кейинәрәк бу «чон» сөзи өзлириниң йеқин хошниси уйғурлар тәрипидин өз тилиға лайиқлаштуруп «һон» дәп атилип кәтти.

Бу өзгиришкә анчә һәҗәплинип кетишиниң һаҗити йоқ. Чүнки уйғурлар у яқта турсун моңғолларниң бир қәбилиси болған. Бурьятларму өз диаликтидә «чон» - бөри сөзини «шон» дәп атайду. Заманларниң өтүши билән һонлар бесип кирмигичә улар билән учиришип көрмигән-жирағирақ йәрләргә орунлашқан. Хошнилири болса, бу бир қетим өзгәртилгән «чон» сөзини униң әсли мәнисидин техиму жирақлаштуруп «гун», «хун» дәп аташқа башлиди. Мениң бу йәрдә көздә тутиватқиним, хитайлар вә руслардур.

Хитайчә нәқ «һон» дәп, йезилған ироглиф йоқ болғачқа улар «гун» дәп атайду. Бәзидә әслидики сөздин бирла һәрип өзгиртилип кәтсә униң теги-тәкти, нәдин чиққан сөз екәнлигигә испатлап чиқиш бәкму қийинға тохтайду.

Мәсилән, Қазақстандики Екибастуз дегән шәһәр бар. Бир қаримаққа толуғи билән қазақчә сөз, йәни икки башлиқ туз, бирақ бираз ойлинип көрсәк-бизниң ата бовилиримиз йәр-суларға ат қоюшни яхши билгән. Улар икки башлиқ туз яки үч башлиқ туз, дәп йәр исмини қоймаслиғи керак еди. Чүнки, тузда баш немә иш қилсун. Мениңчә бу, «ики баст ус» - «җапаси көп дәрия» дегән моңғолчә сөздин келип чиққан, бу йәрдә Ертиш дәрияси көздә тутулған, көрүнүп туруптики сөз ахиридики бирла

һәрип с, з һәрипи болуп өзгирип кәткән. Униңдин башқа, шәрқий Қазақстан областидә «хатун қарғай» дегән район бар һәммигә мәлумки қариғайниң хотун яки әркиги болмайду. Бу һәм моңғолчә «хатухарғай» йәни қаттиқ қариғай дегән сөздин келип чиққанлиғи рошән көрүнүп туриду. «Хату» сөзиниң ахириға бирла һәрип «н» қошулиши билән әслидики мәзмун пүтүнләй өзгирип кәткән.

Қазақстанда буниңдин сирт, «Маңғистау» намлиқ область бар. Қазақ тилида «маңғис» дегән сөз мәвжут. «Манғис» дегән, сөз моңғол тилида «алвасти» дегән мәнаға егә. Шуниң үчүн «Маңғистау» сөзиниң әслидики тоғра ейтилиши «Маңғистай» болуп, монғол тилида-алвасти бар йәр деган мәнани билдириду. Қазақстандики йәнә бир областниң нами Қостанай. Қостанай дегән сөз қазақ тилида һеч қандақ мәнаға егә әмәс. Униң әслидики ейтилиши «хустай» болуп «на» қошумчиси қошулуп елинған. Бу сөзниң моңғол тилидики мәзмуни – қийинзарлиқ. Алмута областида «Бақанас» дегән район бар. Бу сөзниң әслидики тоғра ейтилиши «Бағанас» униң мәниси яш, яш өсмүр дегәнлик. Бундақ мисаллар әтрапимизда аз әмәс.

Һазир Орта Азияда яшаватқан түркий тиллиқ көплигән хәлиқ өзлирини һонларниң әвлади дәп һесаплайду. Европадики венгирлар, өзлириниң һунлардин тарқанғанлиғини нахшиға алғузуш үчүн «Юнескиға» әриз сунди.

Болғарларму өзлириниң теги-тәктини һонлардин издимәктә, бу хәлиқниңму көпчилигидә өзиниң келип чиқиш тарихини худди моңғолларниңкигә охшаш көк Тәңридин чүшкән көк бөригә бағлайдиған ривайәтләр мәвжут.

Бу бир тәсадипий әһвал әмәс, бир заманларда бу хәлиқләрниң ата-бовилири һазирқи Моңғолия йеридә

моңғоллар билән янму-ян яшиған. Шу топрақтин һәрхил сәвәпләр түпәйли дунияниң һәр тәрипигә көчүп берип орунлушуп қалған.

Бәлким улар жирақ өтмүштә моңғоллар билән бир тилда сөзләшкән йеқин қериндашлардин болуши еһтималға наһайити йеқин. 14-әсирдә яшиған парис тарихчиси Рашид-әд-дин түркий хәлиқләрниң асасий қисмини моңғоллар дәп атиған.

Қазақ хәлқиниң бүйүк тәпәккүр пәрзәнди риалист шаир Абай Қунанбаев (1845-1904) қазақларниң әсли келип чиқиши теги-тәкти моңғолдин дәп ейтқан. Бу һәқтә қазақ хәлқиниң классик язғучиси Сәбит Муқановниң очерикләр топлими, қазақчә нәшригә қараң.

Мана мошу моңғоллар билән түркий хәлиқләрниң жирақ өтмүштә бир хәлиқ болғанлиқтин испатлаш сүпитидә гәрчә аридин миңлиған жиллар өткән болсиму та һазирғичә моңғол вә уйғур тиллири арисида охшаш вә асасән охшаш тәләппуз қилип бирдәк мәзмун билдуридиған терминларниң бир қисмини тизимлигини йезип өтмәкчимән.

Қазақ вә қирғиз тиллиридин моңғол тили билән бирдәк ейтилидиған сөзләрниң уйғурчигә қариғанда көп болушиға қаримастин уйғур тилини таллап елишимдики мәхсәтләрниң бириси пәқәт уйғур вә моңғол тилидила мәвжут болған «ғол» деган аталғидур. Сәвәви бу китапчамниң мәвзуси көп әсәрләрдин бири, дуния алимлири йешип бирәлмәйватқан «моңғол» сөзиниң сирини ечишта, мана мошу моңғол вә уйғур тилиғила тәәллуқ «ғол» ибарәси зор роль ойнайду. Дәл шу сәвәплик бу китапни «ғол» сөзи ишлитилгән уйғур хәлиқ нахшиси билән башлидим.

Жуқурида «һон» сөзиниң келип чиқиш сәвәви тоғрилиқ

өз қаришимни оттуриға қоюп өткән едим. Әнди бу әсәрниң мавзуси болған «моңғол» сөзиниң келип чиқиши һәққидә қисқичә тохтилип өтмәкчимән.

«Моңғол» сөзиниң мәнаси һәққидә дунияда көплигән алимлар узақ жиллар баш қатуруп өзлириниң һәр хил пәрәзлирини оттуриға қоймақта, бирақ һазирғичә уларниң пикирлиридә кишини ишәндүргидәк һечқандақ логика (мәнтиқә) учраткили болмайду. Улар:

1. Моңғол – сөзи грекчә Мигалион яни «Улуқ» деган сөз дәйду.
2. Моңкоғал – моңғолчә «Мәңгүлүк ялкун».
3. Миңғу – хитайчә бу сөзни тәржимә қилишни оринсиз көрдүм.
4. Моғало – моңғолчә – «илан вә әждиһар».
5. Много-русчә «көп» дегән мәнада.
6. Миң қол.
7. Муғул «моңгол» сөзиниң парси тилидики тәләппуз қилиниши.

Көрүп турупсизки уларниң пикир даириси сөзниң бешида «м» һәрипи болуш шәртинила асас қилған. Бу жуқурида ейтилғанларниң һәммиси инсанларниң бу сирини йешиш үчүн тохтимай издиниватқанлиғини һәрикәт қиливатқанлиғидин далаләт бериду.

Мәнму бу һәқтә узақ жиллар давамида көп ойландим. Бу издинишлиримниң нәтижисини пәқәт алимларниң әмәс, адәттики аддий оқуғучиларниңму диққәт нәзәригә һавалә қилдим.

Моңғол сөзи язма әдәбиятлирида тунжа қетим хитайларниң таң сулалиси (эрамизниң 618-907-жиллири) дәвридә йезилған тарихий һөжжәтләрдә учирайду. Бу

демәк моңҒоллар шу көрситилгән дәвриләрдин Алла бурун милләт болуп шәкиллинип болған дегәнликтур. Моңғол сөзи «мон» вә «ғол» дегән икки сөзниң қошулишиду. Һасил болған бирикмә сөздур, «ғол» сөзи моңғол вә уйғур тиллирида бирдәк икки хил мәнаға егә:

1-дәрия, сай ***2- асас, мәркәз***

Әнди мошу һәр икки мәнә тоғрисида пикир журүзүп көрәйли:

1-«ғол» дария, сай

Географиялиқ хәритиләрдә җәнупта сәддичин сипилидин башлап, шималда шималий муз океаниғичә, шәриқтә япон деңизидин башлап, ғәриптә Орта Азия чоң қурғулуқта «моң» яки «мон» дәп атилидиған бирәр дәрия яки сай тапалмидим. Әгәр тепилип қалған тәғдирдә «моңғол» деган сөз «мон» дәрияси әтрапида яшиғучилар,–деган хуласиға елип келиши мүмкин еди. Шуниң үчүн бу вариант бойичә артуқчә пикир жүргүзүштин ваз кәчтим.

2-«ғол» асас, мәркәз, дегән уқум бойичә пикир жүргүзүп көрәйли.

Бир тилдики мәлум аталғуни иккинчи бир хәлиқ қобул қилғанда бирәр тавушни өз тилиға йеқинлаштуруп өзгәртип елиш. Бу адәттики бир һаләт.

Мәсилән: немисчә һамбург яки һенри деган сөзни русчә гамбург вә генри дәп атайду. Чүнки рус тилида «һ» һәрипи-тавуши йоқ.

Александр деган исмини парислар – Искәндәр дәп алса, хитайлар Ялишанда дәп атайду, Ялишанда дегән сөзниң Александр дегән сөздин келип чиққанлиғини ейттиңиз. Адәттики хитай тилини билмәйдиған бирисиму ишәнмәйду. «Чон» – «бөри» сөзиниң уйғурлар тәрипидин уйғурчила иштирулуп, «һон» дәп, елиши у яқта турсун. Моңғолларниң бир қәбилиси болған бурьят моңғоллар өз дияликти бойичә «чон» йәни «бори» дегән сөзни «шон» дәп атайду. Шу сәвәптин «чон» сөзиниң уйғурлар тәрипидин «һон» дәп алғанлиғиға көп гуман қилишқа болмайду. Түркий тиллиқ хәлиқләрдә «ғол» дегән сөз пәқәт уйғур тилидила мәвҗут вә моңғол тили билән бирдәк мәнаға егә. У болсиму асас вә мәркәз русчә ейтқанда стержень. Жуқурдики фактларға асасан толуқ ишәнч билән төвәндики хуласәви пикирлиримни дадиллиқ билән оттуриға қоялаймән.

1 – Моңғоллар вә көплигән, түркий тиллиқ хәлиқләрдә өзлирини көк Тәңридин чүшкән көк бөридин таралғанлиғи һәққидә ривайәт мәвҗут. Һон дегинимиз «чон» йәни «бөри» дегән сөздин келип чиққан.

Көк Тәңри – дегинимиз көк асмандур яки космостур.

2 – «Моңғол» аталғуси «һон ғол» дегән сөздин келип чиққан. Бу сөзниң мәниси «бөриләрниң асасий мәркизи» көчмә мәна билән ейтқанда бөриләрниң етәкчиси, дегән сөздур. Халас – тарихидин азирақла хәвәрдар адәм бу сөзүмгә һечқандақ шәк – шубиһә кәлтүрәлмәйду.

Бөриләрниң йетәкчиси рус тилида «вожак волков» дәп

атилиду. Уйғурлар тәрипидин берилгән «һон ғол» сөзи моңғол сөзиниң келип чиқишқа сәвәпчи болуп қалди. Төвәндә бу «бөриләрниң» моңғол вә түркий хәлиқлириниң қачандур бир вақитларда бир тилда сөзләшкән қериндаш хәлиқ екәнлигини испатлаш сүпитидә, моңғол вә уйғур тилида һазирға қәдәр сақлинип қалған ортақ сөз терминларниң бир аз қисмини жиғип оқуғучиларниң диққәт нәзиригә тәғдим қилдим.

4

Бунидин бир нәччә жил илгири мениң татар қериндашлирим өз миллитиниң намини «болғар» дәп, өзгәртип әнгә алғузуш үчүн бу һәқтики хәлиқарадики мунасивәтлик тәшкилатқа рәсмий түрдә әриз йоллиди. Бирақ бу әриз рәт қилинип ташланди. Татарлар немә үчүн миң жилдин бери өзлири көтирип жүргән намдин вәз қачмәкчи болуп қалди? Уларға немә үчүн Болғар дегән нам йеқип қалди? Соаллири мени узақ ойландурди, издәщтуруп көрсәм улар татар, – дегән сөзниң чин мәнисини билмәйдиған охшайду.

Гриф Тимурзатович Хайруллинниң «Татарлар тарихи» намлиқ китавиға көз жүргүтүп чиқтим. Униңда «татар» дегән сөзниң хитайлар тәрипидин «тат» « ят» яни ят адәм дегән сөздин қалған, дәп йезипту. Хитайларда «тат» яки «ят» дегән сөз умумән мәвжут әмәс, «тат» «ят» дегән сөзләр пәқәт түркий тиллиқ хәлиқләргила мәнсуп. Хитай тилида ят адәм яки ят журтлуқ адәм дегән сөзни Берин яки болмиса кона хитай тилида Яңрин дәп язиду. Һазирқи заман хитай тилида чәт әллик дегән сөзни «вәй горен» дәп атайду.

Тарихи әсәрләргә көз жургрүтсәк, татарлар өтмүштә моңғоллар билән янму-ян қоюн-қолтуқ бирликтә яшап кәлгән хәлиқ, образлиқ қилип ейтқанда бир яйлақта мели қошулуп,бир ястуқта беши қошулуп өткән хәлиқ еди. Милләтләрниң нами асасий җәһәттин уларниң өзлири-өзигә қойған нам әмәс, худди йеңидин туғулған бала өзигә-өзи ат қоялмиғанға охшаш, уларниң йеқин қериндашлири

йеқин хошинлири тәрипидин бәзи бир алаһидиликлиригә қарап қойилған ләқәмдур. Әгәр ундақ болмиғанда һәр бир милләт өзлиригә дунийдики әң чирайлиқ вә һәммигә чүшинишлик исимларни қоювалған болар еди.

«Шәҗәрәй түрк» китавиниң автори өзбәк тарихчиси Чиңгисханниң 16-әвриси Абулғази Баһадурхан (1603-1664)ниң йезишичә Ноһ пәйғәмбәрниң нәвриси Аланчахандин қош гезәк икки оғул туғулған. Бу балиларниң бириниң исми Моңғол йәнә бириниң исми Татар екән.

Мениңчә «Татар» дегән сөз тарихта бу хәлиқниң әң йеқин хошниси, бәлким әң йеқин қериндиши моңғоллар тәрипидин берилгән намидур.

«Татар» дегән сөз моңғолчә «Татвур» дегән сөздин келип чиққан «татвур» дегән сөз моңғолларниң җанлиқ тилида «татур» дәп атилиду. «Татур» дегән сөзниң мәнаси «баҗселиқ» йәни селиқ жиққучи дегәнликтур. Русчә ейтқанда «налоговик, налоговый инспектор» дегән сөздур, бу намдин уюлидиған немиси бар? Дәл униң әксичә һазирқи замандиму өтмүш замандиму селиқ жиққучилар һөкүмәт хизмитидики муһим вә һөрмәтлик адәмләрниң қатариға кириду, дурус селиқ жиққучиларни өтмүш заманда селиқ төләшни халимайдиған адәмләр уларни «варвар» ләр яни явайи булаңчилар дәп атиған.

Һазирқи замандиму дуньяниң һәммә йеридә селиқ төләштин қачидиған, уларни яхши көрмәйдиған адәмләр аз әмәс. У заманда моңғолларниң салидиған селиқ микдари бари-йоқи 9% еди. Бундақ селиқни һазирқи дуниядики әң бай дөләтләрдиму учритиш тәс. Мошу сәвәп билән өз миллитиниң тарихи намидин ваз кечиш керәкму? Бу йәрдә гәп йәнә шу «татар» дегән сөзниң келип чиқиш сәвәви вә униң мәнисини чүшәнмигәнликтә.

Адәмзат арисида һечким өзиниң данишмәнлигидин өз ата-анисини өзи таллап елип бу дунияға яралған әмәс, демәк һеч ким өз миллитини бәлким бар. Өз динини өзи таллап бу паниға яралған әмәстур.

Шуниңға қаримай һәр ким өз миллитиниң немә үчун шундақ атилип қалғанлиғини билишкә қизиқиду. Издиниду. Милләтниң нами чирайлиғарақ атилип қалған болса униңдин пәхирлиниду. Сәтирәк атилип қалған болса уни өзгәртип, аңлашқа еқимлиқ изаһәтләрни издәшкә тиришиду. Көплигән алимлар у яки бу милләт наминиң немә мәнә беридиғанлиғини чүшиниш үчүн башлирини йүз жиллап башлирини татилап кәлмәктә.

Милләтләрниң нами худди йеңидин туғулған бала өзигә-өзи әмәс башқилар тәрипидин исим қойғандәкла нәрсә. Һәр милләтниң нами асасий җәһәттин шу милләтниң йеқинлири-қериндашлири холум-хошнилири тәрипидин униң бәзи бир алаһидликлири, яшаватқан. Йәр шараити кийим-кечәклириниң түри, турмуш әнъәнивий хулқи-муҗәзи қатарлиқлар сәвәвидин берилгән ләқәмдур. Ундақ болмиғанда һәр бир милләт өзигә дунияդики әң гөзәл, әң еқимлиқ исимларни қойвалған болар еди. Бәзи милләтләрниң нами аридики җәдәл-мажралардин кейин күчлүк қәбилләр өзидин аҗизларни сәт тиллар билән һақарәтлиди. Бу йеқимсиз намлар аста-аста әшу милләтниң намиға айлинип қалған әһвалларму учрайду. Бундақ һалларда буниңға рәнжип номуслинип бу намларға ислаһәт вә чирайлиқ изаһәт издәп жүрүшниң һажити йоқ. Чүнки бу узақ тарихтики миңлиған жиллар бурунқи вәқәләрдур. Шу дәвирдики ата-бовилиримизниң көз қаришини һазирқи замандики чүшәнчимиз билән һөкүм чиқиришқа һәққимиз йоқ.

Кейинки вақитларда мәлум сәвәпләр билән бир милләттин айрилип чиқип йеңи бир милләт болуп шәкилләнгәнләр һәм бар. Улар әлвәттә өз миллитигә чирайлиқ намларни бәрди. Мәсилән ислам динини қобул қилғандин кейин һинди миллитидин айрилип чиққан бир группа хәлиқ тили мәдәнийити, турмуш әнъәни асасий җәһәттин бир болишиға қаримай өзлиригә «Пак стан» - һечқандақ гунаһ өткүзмәйдиғанлар дегән исимни қойди. Шу сәвәп билән хитайлардин айрилип чиққан хәлиқ болса өзлиригә «дунган» йәни «шәриқтики пакизлар» дәп ат қойишти. Уларни башқилар өз тилиги лайиқлаштуруп «туңган» яки «дунган» дәп атап кетишти.

Хоп әнди сөзни татар қериндашлиримға қайтидин йөткәп келай, улар өзлиригә «болғар» дегән намни алди. Ойлайли, этә-өгүн әшу «болғар» дегән сөзниң «татар» дегән сөзгә қариғанда сәт мәна беридиған термин екәнлиги испатлинип қалмаслиққа ким капаләт қилалайду. У чағда немә қилғулуқ?

Русларниң оттура әсир тарихида «моңғол-татар чапқунчилиғи» дәп атилидиған чоң бап бар. Мән бу йәрдә бу чапқунчилиғини ақлимақчи боливатқиним йоқ. Бирақ мана мошу моңғол-татар чапқунчилиғи әйни заманда һәр тәрәптә, һәр ким өз алдиға айрим кинәзликләрни қуруп питрап-чечилип жүргән. Рус хәлқини бир мәркәзгә беқиндуруш арқилиқ, һазирқи Россия дөлитиниң асасий селинди. Пүткүл русларниң тунжа падишаси – Иван Грозный (1530 жили 25 август куни туғулған).

Яна шу нәрсини әскәртип өтүш зөрүрки «татар» нами Чиңгизхан дәвридин талай заман бурун мәйданға кәлгән.

Хәйруллин әпәндиниң «татарлар тарихи» намлиқ китавидики йәнә бир пикир «кавказ» сөзиниң келип чиқиши һәққидики мулаһизә, авторниң бу тоғрилиқ язған пикиргә

һәм толуғи билән қошулмаймән. Униң ейтишичә «Кавказ» сөзи «қай-қас» дегән сөздин келип чиққан. Униң мәнаси – яр ташлиқ тағ дәйду. Мән татар тилида йезилған язма әдәбиятлардин толуқ пайдиланалаймән. Мәйли татарчә болсун мәйли униңдин башқа түркий тиллиқ хәлиқләрниң тилида болсун «қай-қас» дегән сөз яр ташлиқ тағ дегән сөз десиңиз. Бу сөзгә ишинидиған бирәр адәм тепиш тәс. Бу сөздә пәқәт «ка» тавушила «кавказ» сөзиниң биринчи тавушиға охшайду халас. Бизниң ата-бовилиримиз ат қойишни яхши билгән. Бу дунияда ярташсиз тағ боламду? Әгәр ташлири болмиса биз уни тағ әмәс, «дөң» «топә» дәп атаймиз.

«Кавказ» дегән сөз моңғол тилидики «хавхас» дегән сөздин келип чиққан. Униң мәниси-тувақ (чайнәк-қазанниң қапқиғи) өгүзә, дегәнликтур. Русчә ейтқанда крыша, адәмләр егиз тағларни йәнә шу қапқақ өгүзләргә охшитип кәлгән. Дуниядики әң егиз тағ болмиш Гемалайни кишиләр дуниянiң өгүзиси дәп һәм атайду бәзиләр. Бу йәрдә моңғолчә ат нәдин пәйда болуп қалди? Гуманласмағлиғи үчүн бу кавказ теғидики чоң бир сайниң һәм моңғолчә нам алғанлиғини мисалға кәлтүруп өтмәкчимән. У болсиму «кармадон» сехидур кармадон дегән термин «хармодон» қара яғач дегәнлик, демәк «кармадон» дегән сай намниң келип чиқиш. Мәнбәси – «қара яғачлиқ сай» дур.

Кеңәш һөкүмити өмүр сүргән 70 жил жәриянида ғәриптә Калининградтин башлап, шәриқтә япон деңизиға қәдәр қанчелик йәр, су, тағ, чоққуларниң нами коммунисчә вә русчә атилип кәтти. Биз һәммимиз буниң гувачилиримиз. Моңғолларниң ата-бовилири болған һонлар дәврини һесапқа алмиғанда. Чиңгисхан вә униң әвладлириниң Азия – Европа чоң қурғуликниң асасий қисмини 300 жил

идарә қилғанлиғини әскә алсақ. Бу зиминдики көплигән йәр-суларниң, шәһәр-йезиларниң, моңғолчә атилип кәткәнлигигә гуман кәлтүрүшкә болмайду. Қара деңизниң бойида «Абхаз» дегән милләт вә Абхазия намлиқ республика бар. Улар өз наминиң келип чиқиш тарихини қандақ чүшәндурватқанлиғи маңа намәлум, мениң ойимчә «Абхаз» сөзи һәм «хавхас» сөзидин келип чиққан болуп «кавказлиқлар» дегән уқумни билдуриду.

Хәйруллин әпәнди «Татарларниң тарихи» китавиниң ахирида кәмтәрлик билән оқуғучиларниң пикирини сориған екән, шу сәвәптин жуқурдики қурларни йезишқа мәжбур болдум. Буниң үчүн татар хәлқиниң көрнәклик алимлириниң бири болған Хәйруллин әпәнди маңа анчә рәнжип кәтмәс дәп ойлаймән.

5

Түркий хәлиқлири «қалмақ» дәп атап кәткән милләт-моңғолларниң наһайити көп қәбилилириниң бириниң намидур. Өкүнүшкә қарши һазир Орта Азияда яшаватқан, түркий тилдаш хәлиқләрниң бәзи бирлири «қалмақ» сөзини «моңғол» нами билән бир орунға қоюш, уларни өз-ара чаташтуруш әһвали пат-пат учиршип туриду. «Қалмақ» сөзиниң моңғол тилидики әсли етилиши – «хәлмик» мәниси «чач қоювалған» «сикиләк» дегәнликтур. Өтмүштә Орта Азия хәлиқлириниң әрлири һәммиси дегидәк чачлирини устура билән қирип айдиң баш болуп жүратти. Хәлмикләр биринчи болуп чач қоюп башқилардин алаһидә болуп көзгә челиққачқа униң моңғол қериндашлири уларға «хәлмик» дегән ләқәмни берип бүгүнки күндә бу ләқәм аста-аста бир милләтниң нами болуп қалди. Бу көз қараш билән бүгүнки дунияға нәзәр салсиңиз, тазлардин башқа һәммимиз «хәлмик» йәни қалмақмиз. Хәлмикләрни руслар калмик дәп атиса шведләр калпук дәйду. Русларниң арисида «Калмиков» йәни «қалмақлар» дегән фамилия көп учрайду. Униңға һеч ким һәжәплинип, кәтмәйду «хәлмик» сөзини униң түркий қериндашлири өз тиллириға қолаймиқанлаштуруп «қалмақ» дәп аташниң нәтижисидә әсли мәзмун өзгүрүп кәмситидиған-кәйнидә қелип қалған, дегән мәнаға айлинип қалған әмәлийәттә қалмақлар (хәлмикләр) һечкимниң кәйнидә қелип қалғанлиғи үчүн бу намни алғини йоқ. Дәл униң әксичә улар өзлириниң башқа қериндашлиридин бурунирақ узуп Европпа қитьәсигә берип орунлишвалған

бирдин-бир аз зияликлардур. Һазир Қалмақстан республикиси Россия федерациясигә беқиниду. Пәйтәхти – Илистай шәһәридур қалмақларниң рус тарихида ойниған роли алаһидә, Стипан Разин, Емилиан Пугачевлар башчилиғидики диханлар қозғилиңиға актив қатнашқан.

Александр Сергеевич Пушкин әсәрлиридә қалмақларға алаһидә орун берилиду. У өзи тоғрилиқ язған автопортрет «мән һәйкәл орнаттим» дегән бир кублет шеиридә «чөлләр дости қалмақ» дәп язса «Капитан қизи» повестида қалмақларниң бүркүт билән қозғон арисидики сөһбәт асасиға қурулған хәлиқ ривайити алаһидә һозур билән тәсвирлиниду.

Көплигән җәңләргә бевасәтә қатнашқан рус падишаси Петр 1 қол астидики қалмақ атлиқ әскәрлири полкниң бириниң командиридин: силәр җәңгә кирип һуҗумға өткәндә «урра» дегән әҗәйип җәңгивар ШУАРни товлап һәммә бирдәк алға илтилдикәнсиләр бу сөзниң мәниси немә? дәп сорайду. «Урра» дегән сөз моңғол тилида «ургагша» йәни «алға» дегән сөзниң қисқартимиси болуп, бу моңғолларниң әсирлирниң бири җәңгә атланғанда қоллинуп кәлгән җәңгивар чақириқи – дәп җавап берипту полк командири.

Бу сөз падша-Петр 1гә наһайити йеқип қалған болса керак. У дәрһал буйруқ чүшүрүп, рус солдатлири җәңгә киргәндә «урра» чақирғини товлашқа үндәйду.

Владимир Ильич Ленинниң момиси қалмақ қизи болған, йәни Ленинниң дадиси - Илья Николаевичниң аниси қалмақ қизи. Мана мошу сәвәптин Совет һакимийитини қуруп көп өтмәй, чәт әл делегациялиридин тунҗа болуп, Сухи батур башчилиғидики моңғоллар вә Килләр Умигни қобул қилип, Моңғол хәлиқ республикисини мустәқил дөләт сүпитидә етирап қилди.

Бу бир тәбиий йүз бәргән әһвал нәтиҗидә 1924-жили Моңғол хәлиқ республикиси қурулди.

Русларниң классик язғучиси – Тургеневни һәммимиз билимиз. Бирақ униң руслардин селиқ жиққучи-Тургун атлиқ моңғолниң нәвриси екәнлигини һәммә бирдәк биливәрмәйду. «Тургун» дегән сөз моңғол тилида «тез», «чаққан» дегән мәнани бериду. Қазақстанниң Алмута областида һәм «Тургень» деган җай бар.

Бу йәрдә «Тургень» сөзи тағдин еқип чүшкән сай яки дәрияниң тез ақидиғанлиқини билдуриду, бу моңғол вә руслар арисидики тарихий мунасивәтләр көлчигиниң бир тамчисидур.

Россия вә Украинидики көплигән географиялиқ намлар чоң-кичик шәһәрләр, тағ-дәрия, көл вә орманзарлиқлар немә үчүн шундақ атилип қалғанлиғи һәққидики тарихи сирлар та бүгүнки күнгә қәдәр инсанларниң нәзиридин йошуруп кәлмәктә. Уларниң һәммини жиғип бир-бирләп чүшәндүрүп өтүш үчүн көп вақит вә җапалиқ зеһни әмгәк керәк.

Чүнки көп әсирләр илгири бир хәлиқниң тилида қойилип кәткән исимларни иккинчи бир хәлиқ қобул қилған. Әлвәттә, улар уни өз тилиға лайиқлаштуруп әслидики сөзләрни бузуп ташлайду. Нәтиҗидә бәзи намларниң теги-тәктини тепиш мүмкин болмай қалиду. Бу худди җапалиқ архиологиялиқ қезишлардин кейин тепип елинған қача-қомучлар синиғиниң әң керәк болған бирәр икки парчиси тепилмиғанға охшаш, кишиләрни авагәрчиликкә салиду.

Европпа-Азия чоң қурғулуқтики көплигән географиялиқ намлар, һазир шу йәрдә яшаватқан хәлиқниң тилида һечқандақ мәнә бәрмисә вә уларниң бу һәқтики бериватқан изаһәтлири кишиләрни толуқ ишәндүрәлмәйдиған-

гуманлиқ чүшәнчиләр пәйда болған. Тәғдирдә бу аталғуларниң мәнисини француз тилидин издәшниң һаҗити йоқ. Бу аталғуларниң мәниси моңғол тилидин издәш логикилиқтур. Униң сәвәви аддий биринчидин бу зиминни моңғолларниң ата-бовилири болған һонлар би нәччә әсир егәлләп турған. Иккинчидин у заманда яшиған адәмләрниң аһалә сани бүгүнки күнгә қариғанда бир нәччә он һәссә аз болған. Өз вақтида бу йәрләрниң көпинчиси егисиз дала болди. Һечким келип бу йәрләргә географиялик аталғуларни бералмас еди. Пәқәт көчмән чарвичилар егисиз далаларға биринчи болуп көчүп келиду. Өз маллирини беқип жүргәчкә көп йәрләрниң нами йәнә шу көчмән моңғоллар тәрипидин берилгәндур. У заманда һазирқи дәвләт чегара дегән уқумлар умумән мәвжут болмиған.

Мән бу китапниң Украина билән мунасивәтлик бөлмидә бәзи йәрләрниң нами тоғрулуқ сөзләп кәткән едим. Төвәндә уни толуқлап өтүшни лайиқ таптим.

1-Москва.

1147-жили сеньтябрьда князь Юрий Долгоруков тәрипидин һазирқи Моска шәһириниң орнида дәсләпки өйләр селинишқа башлиди. Аридин тәхминән 100-жил өткәндин кейин бу йәрни моңғоллар бесивалди. У чағда һазирқи Москваниң кона мәллиридин бири болған арбатта он нәччә өй болса керәк. Моңғоллар бу йәрни арбат дәп атиди. Арбат – моңғол тилида «онлуқ» дегәнлик. Кейинки вақитларда уни бәзиләр немис тилидики «Арбайтин» йәни ишләш дегән сөздин келип чиққан дейишватиду. Көчмәнләр қоюп кәткән намға қариғанда. Һазирқи замандики тәрәққий қилған милләтниң қоюп бәргән исми

жүрәккә йеқин туюлиши. Бу бир чүшүнәрлик әһвал. Бирақ һазирқи «Арбат» нами билән моңғолчә «Арбат» сөзниң арисида бирму һәрип өзгириш йоқ. Әнди «Арбайтин» сөзи билән «Арбат» сөзини селиштуруп көрүң. Шуниң билән бир вақитта тарихни әскә елишни унтуп қалмаң. Һәр һалда бу икки җәрияниниң қайсиси тоғра екәнлигини таллап елиш мәсилисини алимларниң арномусиға қалдурдум.

Москва-аталғусиниң немә мәнә беридиғанлиғи һәққидә рус алимлири бир нәччә әсир баш қатуруп кәлмәктә. Бу һәқтә кишини ишәндүрәлләргидәк бирәр җавап һазирғичә йоқ. Мениңчә «Москва» дегән сөз моңғолчә «модсыкова» сөздин келип чиққан мәниси – дәрахзарлиқ төпә (рошевая холма).

Кремль – бу сөзниңму рус вә башқа славьян тиллирида изаһәт йоқ. «Кремль» сөзи моңғол тилида «крем» сөзидин келип чиққан мәниси-там, сепил, дегән.

Кремль – сөзи аңланғанда һәмма адәмниң көз алдиға бир нәччә мунариси бар. Кейинки заманларда униңға саат орнутулған қизил там сепил көз алдиға келиду.Сәдди чиң сепилму моңғоллар хитай кремий дәп атайду. Кремль сөзи һәм моңғоллар тәрипидин берилгән «сепил»,– дегән сөздур. Пәқәт сөзниң ахириға русчиллаштуруп «л» қошуп елинған.

2- Сахалин

Рус тилида мәнаси йоқ, бу сөз, моңғолчә «сахал» дегән сөздин келип чиққан йәни «сақал» дегәнлик, хәритигә қарисиңизму чоң куруғлиқтин айрилип чиқип, Ахот

деңизигә җайлашқан. Бу арал бир аз болсиму сақални әслитиду.

3-Байкал – моңғолчә ейтилиши «байгал» тәбиәт дегән сөз.

4-Барнаул – моңғолчә – «йолвас теғи» дегән уқумни бериду.

5-Иркутск «Иркут» дегән сөздин келип чиққан моңғолниң исми.

6-Кавказ – моңғолчә «хавхас» дегән сөздин келип чиққан, тувақ, өгүзә, дегән мәнәда.

7-Кармадон – Кавказ теғидики чоң сайниң нами, «хармодон»деган моңғолчә сөздин келип чиққан мәзмуни-қара яғач.

8-Қирим (йерим арал) бу һәм «кремль» дегән сөзгә охшашла «крим» дегән сөздин келип чиққан, мәзмуни-там, сепил.

9-Ялта (қерим йерим аралидики чоң шәһәрниң нами) бу сөз моңғолчә «ялтай» сөздин келип чиққан мәзмуни-гунаһкар, җинайәтчи.

10-Карачун – тоғра ейтилиши Харачон «қарабөри» дегәнлик.

11-Тюмень (шу намлиқ шәһәр вә областниң нами) әсли ейтилиши – тумән «он миң» дегән сөз.

12-Астрахань әсли атилиши Әстәрхан моңғол ханиниң исми.

13-Урал дәриянин нами, Азия вә Европа қитъәләрни бөлүп турғучи чигра сизиғи. Униң әсли ейтилиши орыл «қойилиш» дегән сөз йәни Каспий деңизға қуюлуш дегән сөздин келип чиққан. Бундақ мисаларни давамлаштуруп кетиверишкә болатти. Бирақ оқуғучиларниң қимметлик вақтини көп алғим кәлмәйду. Мәсилән: Омск,Томск, Надим, Тула, Тайга, бу шәһәрләр вә чәксиз орманлиқларниң нами моңғолчә аталғилардур. Мән жуқурида пәқәтла хәлиқниң көпинчиси билидиған географиялиқ намларниң бир нәччисини чүшәндүрүп өттүм. Буларниң һәммиси Россия вә Украина територриясидики йәрләр.

Аридин талай әсирләр өткән болсиму, шунчә көп җайларниң моңғолчә нами та һазирғичә сақлинип қелиши тарихий җәриян. Мениңчә болса, бу пәқәт Чиңгисхан вә униң әвладлириниң жүрүшидин қалған аталғулар болмастин бәлки, бәзи бир қисми буниңдин 1000 жил бурунқи һонлар дәвридин қалған. Шуниң үчүн бәзи бир географиялиқ намлар һонлар тәрипидин бир қетим берилип кәткән. Аридин талай әсирләр өткәндин кейин Чиңғизхан әвладлири бу йәрләргә 2-қетим кәлгәндә моңғолчә намларни қайтидин бергән, әһваллириму учрайду. Буниңға Орта Азиядики икки чоң дәрияниң аталғулири купайә болалайду;

1-Амудария – әсли ейтилиши Амур дәрия моңғол тилидики мәнаси – тинич дәрия, аму, амур сөзиниң парисчә тәләппузи, униңдин бурун һонлар тәрипидин бу дәрияға берилгән нам-җәйхун, моңғолчә-кәң дәрия дегән сөз.

2-Сирдария моңғолчиси сәрдәрия (сәр ин ғол) «сәр» сөзи – түзләңлик дегән сөз, йәни түзләңлик, дәрия дегән мәнани бериду. «Сир» термини «сәр» дегән сөзиниң парсчилап бузулуп елиниши нәтиҗидә «сәр» сөзи түркий хәлиқлириниң тилиға сиңишип кәткән. Парисчә аталғуға айлинип, «мәхпий» дегән сөзниң синонимиға айлинип кәткән. Бу дәрияға жирақ өтмүштә һонлар тәрипидин берилгән нам-сәйхун, бу сөзниң моңғол тилидики мәзмуни – гөзәл, гөзәл дәриядур.

6

Өткән жили қолумға Украинида 2005-жили бесилған бир китап чүшүп қалди. Бу китапниң нами «Чингисхан-киевлик Кисакниң оғли» автори Александр Синухов.

Китапниң мавзусидин көрүнүп туруптики Чиңғисхан –украинилиқ яһудимиш, автор Чиңғисханниң дадисиниң исми тарихий китапларда йезилип кәлгән. Әл ағзида әвладтин-әвлатқа ейтилип кәлгән. Исогәй әмәс Исак намлиқ киевлик Яһүдий дәп йезипту. 2000-жили Америкидики дуния жамаәтчиликниң пикирини, бәлгүлүк илмий принциплар бойичә тәтқиқ қилиш институтиниң хуласиси бойичә пүткүл адәмзатниң ахирқи миң жиллиқ тарихидики әң бүйүк адими болуп Чиңғизхан таллап елинди. Бу инсанниң қайси милләткә тәәллуқ екәнлиги тоғрисидики талаш-тартиш буринқиға қариғанда техиму күчәйди. Бу паскина бәс-муназирлардин өзимни жирақ тутушқа тиришип жүргән. Йәнә бир чөчәккә дуч кәлдим. Мундақ муназирләрни мениңдинму көп көргән болуш керәк. Рус кино режиссери Сергей Бодров өзиниң Чиңгисхан һәққидә чүшәргән тарихий фильм. Мошундақ тәтқсиз бир муназирләргә ахирқи точка қойиш. «Моңғол» дәп ат қойди. Бу һәм тәсир қилмиған болса керәк. Әнди болса Чиңгисханниң миллити Яһуд болуп чиқипту. Чиңгисхан Яһуди болса. Бирақ автор Чиңгисиханни Яһуд қилип ясап чиқиш үчүн кәлтүргән. Бирла факти моңғолларни һақарәтләштинла ибарәт болған. Униң пикиричә дунияниң шунчә чоң қурғулуғини шунчә узақ вақит идарә қилған. Адәмниң көчмән-чарвичи дөт моңғоллардин

чиқиши мүмкин әмәс, шунуң үчүн у жәзмән данишмән. Әқиллиқ Яһуд хәлқидин чиққан дәйду. Раст Яһудилар һәм данишмән, һәм әқиллиқ хәлиқ, тарихтин бери көп азап-уқубәт тартқан вә тартиватқан хәлиқ. Мән уларни чоңқур һөрмәт қилимән. Яһуд хәлқидин көплигән әр вә аял достлирим болди. Улар билән һазирғичә йеқин вә яхши мунасивәттимән. Бирақ амал қанчә тарих у тарих. Ялған тарих ясап чиқиш үчүн яки һәр қандақ башқа баһанә сәвәп билән болсун. Пүтүнсүрүк бир милләтни һақарәтләш-бу мәдәнийәтсизликла әмәс, бу алди билән саватсизлиқниң аләмәтидур.

Сөз қоғлисақ сөз чиқиду. Бир пикирдин йеңи бир пикир пәйда болиду. «Чиңгисхан – киевлиқ Исакниң оғли» дегән сөз төвәндә мениң тарихта моңғоллар билән Украинларниң оттурисидики мунасивәтләр. Украина намлиқ географиялиқ уқум. Украина миллитиниң башқа славьан хәлиқлиридин бөлүнүп чиқип айрим мустәқил. Бир милләт болуп шәкиллиниш сәвәплири үстидә пикир жүргүзип бу қурларни йезишимға сәвәп болди.

Украинлиқларниң тили, дини, чирайи, шәкли, урпә-адити, асас жәһәттин охшаш болсиму, славьян хәлиқлиридин бөлүнүп чиқиди. Айрим бир милләт болуп қелишиға моңғолларниң көрсәткән тәсири алаһидә роль ойнайду. Украин тили рус тилиға қариғанда поляк тилиға йеқин келиду. Һәр иккиси бир тағниң икки тәрипигә жайлашқан. Бу тағни украинлар «закарпати» десә поляклар «закапани» дәп атайду. Жуқурида ейтилған сөзлиримгә төвәндики испатларни кәлтүрүп өтмәкчимән:

1.Украинлиқларни башқа славьян хәлиқлиридин пәриқләндуруп туридиған асаслиқ амилларниң бири уларниң фамилиясидур, һәммигә мәлумки украинларниң тәңдин толусиниң фамильяси «инко» қошумчиси билән

ахирлишиду. Бунуң сәвәвини вә бу қошумчә сөзниң немә мәна беридиғанлиғини чушәндуруп берәләйдиған бирәр украинлиқ яки башқиларни учратқиним йоқ.

Мәсилән: Бондаренко, Степаненко, Евдакименко, Тимашенко, Татаренко моңғол тилида «ин» қошумчиси «ниң» дегән мәнағә егә, йәни бир нәрсиниң иккинчи бир нәрсигә тәәллуқ екәнлигини билдуридиған қошумчидур. «Ко» болса моңғол тилида бала дегән сөз болуп «инко» ниң балиси дегән чүшәнчә бериду. Батринко батурниң балиси, қойченко - қойниң балиси.

Ички моңғолда Малченко дегән атақлиқ язғучи болған «Паянсиз-яйлақта» «Йол» қатарлиқ әсәрләрниң автори. Малченко-чарвучиниң балиси дегәнлик, украинларда Мамачинко дегән фамилия һәм учрайду. Бу толуғи билән моңғолчә сөз болуп, содигәрниң балиси дегән мәнаға егә, бу йәрдә әскәртип өтүшкә тегишлик бирла нәрсә, славьянларда «ә» һәрипи болмиғанлиғи үчүн моңғол тилидики «мәмәчинко» дегән сөз Мамачинко дәп елинған. Жиғип ейтқанда Украинлардики «инко» фамилия қошумчиси, моңғоллар улардин селиқ жиққанда яки улар билән болған. Башқа мунасивәтләрдә кишиләрни бир-биридин пәриқләндуруш үчүн қоюлған моңғолчә сөздур.

Буниңдин сирт Украинларда «чук» билән ахирлишидиған фамилия көп учрайду. Мәсилән: Бондарчук, Медведчок, Стипанчук, жүқурида ейтилған «инко» қошумчиси бир шәхскә қаритилип ейтилған болса, йәни татренко-татарниң балиси, мамаченко-содигәрниң балиси дегән мәнани бәргә. «Чук» билән ахирилашқан фамилия бир аилидики бир группа адәмләргә қаритилған болуп «Бондарчук» дегинимиз «бондарлар» демәкликтур. Бирақ бир нәрсини әскәртип өтүш зөрүрки «чук» сөзи әслидә «чуд» дегән моңғолчә сөз болуп «лар, ләр» дегән

уқумни билдуриду. Вақит өтүши билән «чуд» сөзниң бир һәрипни йәрлик хәлиқ тәрипидин өзгәртилип һечқандақ бир мәнасиз «чук» деган сөзгә айлинип қалған.

Мана мошу «инко» «чук» (чуд) қошумчилири украинларни башқа славьян хәлиқлиридин айрип туридиған чоң алаһидилиги болуп қалди.

Азия – Европпа чоң қурулуқтики көплигән йәр, су вә башқа аталғуар, һазир шу йәрдә яшаватқан. хәлиқниң тилида һечқандақ мәна бәрмигән. Уларниң мошу һәқтики изаһлири кишиләрни толуқ ишәндүрәлмигән, гуманлиқ чүшәнчиләр пәйда қилған. Шуңа бу атулғуларниң мәнисини моңғол тилидин издәш логикликтур. Йәнә бир муһим нәрсә шүки, сиз мәнисини йешип бәргән. Бәзибир намларниң моңғол тилида екәнлиги. Бу әһвалниң тәсәдипий әмәс екәнлигини испатлап бериш үчүн, шу әтрапта униңдин башқиму моңғолчә аталғу берилгән йәрләр тепилған тәғдирдә сиз оттуриға қойған пикир әң жаһил адәмләрниңму гуманини тарқитип ташлайду. Шу мәхсәттә «Москва» дегән сөзниң «модск ова» дәрәқзарлиқ төпә деган моңғолчә сөздин келип чиққанлиқини испатлади. Бу шәһәрдики «Кремль» «Арбат» дегән йәрләрниң һәм моңғолчә екәнлигини чүшәндүрүш керәк. Кремльниң алдидин еқип өтидиған Москва дәриясидики бир Аралниң нами «балчук» дәп атилиду. Бу сөзниң әслидики моңғолчә тоғра ейтилиши «балчик» болуп сазлиқ-патқақ (болота) дегән мәнани билдуриду. «Балчук» сөзи рус тилида һечқандақ мәзмунға егә әмәс. Бу каналниң қезилиш тарихини уқсиңиз бу йәрдә өтмүштә һәқиқәтән чоң сазлиқ-патқақлиқ болғанлиғи һәққидә йезилиду. Жуқурида мән кәлтүргән бу мисалларни оқуп туруп рус тилида һеч қандақ мәниси йоқ. «Москва» сөзиниң моңғол тилидики «модсик ова» дәрәқзарлиқ төпә» сөздин келип чиққанлиқиға

ишәнмәйдиған бирәр адәм тепилармекин? Москва шәһири вә униң әтирапидин буниңдин башқиму монғол тилида берилгән йәр намлирини учрутушқа болиду. Қирим йерим арилиниң нами моңғолчә Қирим йәни там, сепил, дегән сөздин келип чиққанлиғини кишиләргә ишәндуриду. У йәрдики Ялта шәһәр наминиң һәм моңғолчә екәнлигини қәйт қилип өтүш зөрүр.

«Ялта» сөзи моңғол тилидики «Ялтай» дегән сөздин келип чиққан, мәзмуни – гунаһкар, бәзи әһвалларда «ай» билән ахирлишидиған йәр исимлири русчилаштуруп, сөз ахирисидики «й» һәрипи елип ташлиниду. Мәсилән: Калмыкия «Қалмақстан» пәйтахтиниң әсли нами моңғолчә «Илетай» (қумлуқ шәһәр) болсиму, руслар уни «Илста» дәп атайду вә язиду. Худди шуниңға охшаш, Қазақстанниң буруңқи пәйтахти наминиң әслидики тоғра ейтилиши «Алматай» болуп моңғол тилида «алмилиқ» дегән сөз, бу сөзму русчилаштуруп сөз ахиридики «й» елип ташланғачқа бу нам өзиниң әслидики мәзмунини йоқутуп «Алмата» Алминиң атиси дегән хата чүшәнчини мәйданға кәлтүрди. Алминиң атисини яки анисини ким көргән?

Униңдин сирт Қирим йерим арилидин жирақ болмиған йәрләрдә «карачон» дегән тағ бар «карачон»ниң әсли ейтилиши «харачон» болуп қарабори дегән сөз униңдин башқа у йәрдә «чоң-ғар» дегән йәр һәм бар. Бу намниң тоғра ейтилиши «чуңғар» болуп сол қол, сол тәрәп, дегән мәнидә, буниң һәммисини «қирим» наминиң моңғолчә екәнлигини испатлап бериш үчүн йезватимән. Униңдин башқа хитайниң сәддичин сепилиниму моңғоллар Кирим йәни Хитай кирими дәп атайду.

Әслидики сөзләп келиватқан мавзудин бир аз чәтнәп кәттим. Сөз украин тоғрилуқ болувататти. Жуқурида украинлиқларниң фамилияси ахириға қошулуп

ейтилидиған «инко» «чук» қошумчилириниң келип чиқиш сәвәбини чүшәндүрп өткән едим. Бу украинлиқлар айрим милләт болуп шәкиллишидики биринчи чоң сәвәп, иккинчи чоң сәвәп украин аталғусиниң пәйда болуш җәриянидур.

Бир нәччә әсирдин буян рус вә украин алимлири бу һәқтә көп баш қатуруп кәлди. Бирақ нәтиҗә йоқ диярлик, амалсизлиқтин уларниң бәзилири «Украина» дегән сөз «украиний» дегән сөздин келип чиққан. Мәниси чегаридики өлкә – дәп, чүшәндурмәктә. Рус вә украин тиллирида «украиний» дегән сөз умумән мәвҗут әмәс, у сөзи крайни дегән сөз билән һечқачан өз ара бағлашмайду. Ундақта «украин» дегән сөз нәдин вә қандақ сәвәп билән пәйда болуп қалди? Әнди бу һәқтики мениң пикиримни тиңшап көрүң.

«Украин» дегән сөз улар яшаватқан йәрдики Днепр дәриясиға зич мунасивәтлик, моңғоллар Киевни 1240-жили бесивалғандин кейин у йәрдики Днепр дәрясини көрүп, өзлириниң жирақта қалған вәтинидики Керулин дәриясини сеғинип әскә елишти. Бирақ Днепр дәрияси Керулин дәриясиға қариғанда кәң вә әзим болғачқа улар Денир дәриясиға «укрулин» дәп ат қоюшти. У крулин-моңғол тилида кәң киролин дегән сөздур. Керулин дәрияси Селенга дәриясидин қалса, моңғолиядики 2-чоң дәрия узунлуғи 1100 километр, кейинәрәк вақитниң өтүши билән мошу укрулин сөзи сльвиян тилиға маслаштуруп «Украин» дәп атилип кәтти.

Моңғоллар өзлири бесип өткән зиминларда бәзи йәр-суларниң намини өзлириниң вәтинидики йәр-суларниң намини тәкрар қоюп кетиш әһваллири көп учрайду. Мәсилән: жирақ шәрқтә, һазирқи күндә Россия билән хитайниң дөләт чегара сизиғи болуп қалған. Амур намлиқ

дәрия бар. Орта Азиядики чоң бир дәрияларниң бири һәм Амур дәп атилиду. Бирақ кейинки вақитларда «Амур» сөзи парислаштуруп сөз ахирдики «р» һәрипи елип ташлинип «аму» дәрия дәп атилип кәлмәктә. Алтай тағлири ахирлишип, Алатағ (Тянь-Шань) тизимлири башлинидиған йәрдә бир түзләңлик бар. Һазир бу түзләңлик арқилиқ Европа билән Хитайни туташтуруп туридиған төмүр йол өтиду.

Бу түзләңликниң нами – чуңғарқапқиғи бу қапқақниң җәнубий тәрипи, Җоңғар даласи дәп аталған. «Җоңғар» дегән сөз моңғолчә сол қол, сол тәрәп дегән сөз. Қара деңиз бойидики Қирим йерим арилидиму «җоңғар» дегән йәр бар.

Бирақ йәрлик хәлиқ бу йәрни «җоңғар» әмәс, «чунғар» дәп атап кәткән. Мана мошу җоңғар даласиниң ғәриптә Сайрам исимлиқ яйлақ вә шу намлиқ көл бар. Қазақстанниң Өзбәкистан чегарисиға йеқин йәрдә һәм Сайрам намлиқ район бар. Бу икки Сайрамниң ариси тәхминән, 1300километр. Сайрам сөзиниң әслидики моңғолчә ейтилиши “Сәрим” болуп, түзләң яйлақ – дегән сөз. Орта Азиядики чоң дәрияларниң бири Или дәриясидур. Мошу бир дәрияниң башлиниши тәрипидә «Җағистай» дегән йәр бар. Әнди бу дәрияниң Қазақстан териттoриясигә тәәллуқ қисимдиму Җағистай намлиқ йеза бар. Җағистай Моңғол тилида белиқ көп йәр деган сөз.

Мошу фактларға асасән Днепр дәриясини моңғоллар өз вәтинидики Кирулин дәриясиға селуштуруп, кәң Кирулин, йәни «Укрулин» дәп, атап кетиши тәбиий әһвалдур.

Җуқирида көрситилгән икки түрлүк чоң сәвәп кейинки күнләрдә «Украин» миллити вә «Украина» дегән дөләтниң мәйданға келишигә асаслиқ сәвәп болуп қалди.

7

Югославия парчиланғандин кейин, униңдин бөлүнип чиққан дөләтләрниң бири – Хорватия, дәп атилиду. У йәрдә яшиғучи хәлиқ өзлирини хорватлар дәп атайду. “Хорват” сөзи, шу әтрапта яшиғучи хәлиқләрниң тилида һечқандақ мәна билдүрмигәнлиги үчүн бу терминниң мәнисини йәнила монғол тилидин издәп көрүшни орунлуқ дәп һесаплаймән.

Моңғол вә түркий хәлиқлиридики ортақ терминларниң бири – “Батыр” (Батур)дур. Кейинирәк бу термин Азия вә Явропидики бәзи хәлиқләрниң тиллириға һәм арлишип кәтти. Бу сөзни руслар “Богатыр” дәп алса, поляклар “Баһадир” дәйду. Парисларму униңдин чәттә қалмай, “Батыр” сөзини “Баһадир” дәп, өз тилиға қошуп алди. Бу “Батыр” (Батур) сөзиниң әсли келип чиқиш тәкти – моңғол тилидики “Бат” (Бату) сөзидин келип чиққан, мәниси – мустәһкәм, русчә ейтқанда – крепкий, дегәнлик.

Европани идарә қилған, Чиңгисханниң нәврисиниң исминиң “Бат хан” (Бату хан)ниң келип чиқиш мәнбәси һәм мана мошу – Батур хан дегән сөздин.

Әнди “харват” сөзигә келидиған болсақ, бу сөзниң әслидики тоғра ейтилиши “харват” әмәс, “хар бат” тур, йәни – “қара батур” дегән чүшәнчини билдүриду. Һәммигә мәлумки Европалиқлар – ақ тәнликләрдур. Шуниң үчүн бу йәрниң нами европалиқларға қарита ейтилған болмиди. Шу йәрни идарә қилған монғол әмәлдарлириниң бирсиниң – “хар бат” дегән исми яки ләқими болуши мүмкин, мәзмуни – “Қара Батур”, русчә “Черный богатир” дегән уқумни билдүриду.

Молдавиягә қаршилиқ бир автономияниң нами “Гага-

узия” дәп атилиду. Бу автономиядә молдаванлар билән бир қатарда 300.000 ға йеқин, Христиан диниға етиқат қилғу ич түркләр яшайду. “Гагаузи” сөзиниң әсли ейтилиши, “Гахан ус” болуп, монғол тилида “чошқиларниң су ичидиған йери” дегән уқумни билдуруди. Русчә ейтқанда – “водопой свиньей” дегәнликтур.

8

Дуния тарихидики барлиқ тәҗавузчилиқ һәрикәтләр мәйли у қачан, кәйәрдә вә кимләр тәрипидин елип берилғанлиғидин қәтъий нәзәр, моңғоллар тәҗавузчилиғи оттурисида бир чоң пәриқ бар. У болсиму алдинқиси өзи бесивалған йәрләрдики дөләт вә хәлқини булап-талап бар байлиғини өз мәмликитигә тошиған. (Дөләт териториясини кеңайткәнлик буниң сиртида) Моңғоллар һеч кимниң байлиғини өз елигә тошушни мәхсәт қилмиған. Улар өзи бесивалған йәрләрдә өз һакимийитини тикләп шу йәрләрдә мәңгүлүк яшашни нишан тутқан. Ундақ болмиғанда һазирқи Моңғолия теритториясида таж мәһәлгә охшаш һашамәтлик сарайлардин кәм дегәндә он нәччисини учиритишқа болар еди. Европпа вә Хитайдин болап келингән мәдәнийәт вә байлиқ буюмларни Моңғолияниң һәмма йеридин бүгүнгә қәдәр һәммә адәм көзи билән көрүп, қоли билән тутуп көрүш имканийитигә егә болар еди. Бирақ Моңғолиядин һазирқи күндә – әйни заманда чәт әлдин булап келингән һечбир нәрсиниң изини тапалмайсиз. Улар әйнә шу өзлири бесивалған йәрләрдә турақлиқ яшап келиш үчүн 1260-жили өзлириниң пәйтахти – қарақурумни ташлап, Бежин шәһәрини өзлиригә пайтәхт бәлгүләп униң намини Хан Балих (падишаһ шәһири)дәп атиди. Орта Азиядики моңғолларниң җоңғарханлиғи болса Ташкәнт (шаш) шәһирини өзлиригә пайтәхт қилған. Уларниң хияли-пүткүл дунияни идарә қилиш еди. Уларниң чүшәнчиси бойичә – асманда тәңри – бир, йәрдә һакимийәт бир болуши керәк дәп карайтти.

Шу мәхсәттә улар ғәриптә Атлантик деңизғичә болған йәрләрниң һәммини бесивелип, дуния қуруқлиғи мошу йәрдә тамам болди. Ламаниш боғизиниң у тәрипидә әнглияниң барлиғини улар билмәс еди һәқиқәтәнму у вақтида шималий, җәнуби Амрика қитъәлири вә Австралия қитъәси ечилмиған дәвир еди. Шәриқтә Япон деңизиғичә болған қуруғлуқ уларниң тарихтин бири чарвучилиқ билән шуғуллунуп көчүп-қонуп жургән йери болуп, улар бу деңизниң у тәрипидә Японияниң бар икәнлигидин бихәвәр еди.

Кунләрниң бирида, шәрқи деңизниң у тәрипидә Япониядин ибарәт бир чоң арал дөлити барлиғини аңлиған моңғоллар; бу дуньяда биз басмиған йәр бар екән дәп тинчилиғи бузулди. Нәтиҗидә шу заманда хитайни башқуруватқан Қублай хан (Чиңғисханниң нәвриси) Японияни бесип елиш үчүн узақ тәярлиқ қилип – хитайларға 900 чоң қейиқ ясатти. Ахири, 1271-жили 25000 моңғол әскири атлири билән 10000 хитай әскири 5000 кория әскәрлирини елип Японияға қарап сәпәргә чиқти,

Қошумчә, мана мошу Қублайхан хитайни идарә қиливатқан заманда, дунияда биринчи болуп қәғәз пулни ишләп чиқарди. Кейинәрәк шу заманда Қоблайханниң хан сарайида сарай хизмәтчиси болуп узақ вақит ишләп жүргән Италиялиқ саяһәтчи Марко Поло қәғәз пул ясаш һүнирини Европаға таратқан. Россияда қәғәз пул тунҗи қетим, 1769-жили 3-февраль күни бесип чиқирилди.

Улар алди билән сусма вә униң әтрапидики икки арални бесивелип хаката қолтиғиға кирди. Шунчә көп әскәрни чуширидиған йәр пәкәтлә японияниң ғәрби-шималидики кийсио арили еди. Моңғоллар Кийсио арилиға һүҗүм башлиди. Бу япон тарихида таки 2-дуния урушиниң ахириға

қәдәр япон топриғиға чәт элликләрниң тунжа қетим аяқ бесиши болуп һесаплиниду.

Японлар өз топриғини қоғдап қәһриманларчә қаршилиқ көрсәтти. Кәч кирип қараңғу чүшкичә Арални алалмиған моңғоллар, урушни этиси давамлаштурмақчи болуп деңиз саһилида түнәп чиқиш қаририға кәлди. Мана бу түн японларға меһри-шәпқәт, моңғолларға балаю-апәт елип кәлди. Туюқсиз көтүрүлгән күчлик Тайфун борини, түн оттурсида һәйвәтлик деңиз долқунлири пәләккә көтүрүп моңғол қейиқлирини ярға уруп вәйран қилип ташлиди. Нәтижидә уларниң 200 қейиғи деңизға чөкүп, 13000 миң әскири һаләк болди. Бу күтүлмигән вәқиәдин кейин моңғолларниң артқа чекиништин башқа амали қалмиди. Хошаллиққа чөмүлгән японлар бу Тайфунға «илаһи борини» дәп нам беришти.

Мошу бир тарихий вәқиәниң өзила шу дәвирдики моңғолларниң пүткүл дунияни ирадә қилиш хам хиялини әмәлгә ашуруш үчүн қилған һәрикәтлириниң бир көрүниши болуп санилиду.

Мана мошу хам хиялларниң нәтижисидә әйни замандики моңғолларниң пүткүл дунияни ирадә қилиш ой-пикири әмәлгә ашмидила әмәс. Өзлири әшу бесивалған йәрләрдики барлиқ хәлиқниң арисиға аста-аста сиңишип асмилациягә учриди. Уларниң тилини-динини қобул қилиш арқилиқ башқа милләтләрниң қатариға қошулуп кәтти. Униңға жанлиқ бир мисал: Һазир Авғанистанда яшаватқан «һәзәри» дәп аталмиш милләт. Улар Авғанистанда аһалә сани жәһәттин пуштун вә тажиклардин қалса, 3-орунни егиләйду. Улар өзлириниң келип чиққан тарихини һәммиси бирдәк. Өтмүштә авғанларни башқуруш үчүн қалдуруп кетилгән моңғолларниң әвладимиз – дейишиду. Бирақ уларниң тили парис тили диний етиқади – ислам .

моңғолға пәқәт чирайила охшайду халас. Уларға берилгән «һәзәри» дегән намму парисчә болуп «һәзәр әйләң» йәни диққәт қилиң. Хәтәрлик,–дегән сөздин келип чиққан.

Моңғоллардин башқиму мундақ тарихини өз бешидин кәчүргән вә кәчүриватқан хәлиқләр дунияда тепилиду.

Бир заманларда – моңғоллардин кейин хитайни узақ жиллар идарә қилған манжурларға нәзәр селиң. Һазир бу милләт пәқәт қәғәз йүзидила «паспортта» мәвжут болуп әмәлийәттә бу милләт толуғи билән хитайлишип болди. Һазир дунияда 6000 миң тил мәвжут йәни 6000 милләт бар дегән сөз. Жилиға әмәс күнигә бу тилларниң бир нәччиси йоқилип кәтмәктә. Бәзи алимларниң пикиричә, әнди 100 жилдин кейинки келәчәктә дунияда пәқәт 20гә йеқин тил мәвжут болуп қалармиш. Һазирқи дуниядики 11 миллион (бәзиләр 12 миллион дейишиду). Моңғолниң төрттин бир қисимила йәни 2 миллион 800 миңла Моңғолия хәлиқ республикисиниң территориясидә яшайду. (Бу рәқәмниңму 5% қазақлар егиләйду). Уларниң төрттин үч қисми чәт әлдә, асасий җәһәттин хитайниң һәр қайси өлкилиридә, мәлум қисими Россия федирациясиниң Бурятия вә Калмыкия (Қалмақстан) автоном республикилида яшайду. Әгәр дуния тарихи мошу һазирқи пети билән давамлишидиған болса, дуниядики моңғолларниң төрттин үч қисими чәт әлдә яшаватиду. Моңғоллар 100 жил әмәс, келәчәктә 50 жил ичидә яки Хитай яки рус болуп кетиши тамамән мумкин. Моңғолларниң бу хәтәрдин вақтинчә болсиму қутулушниң әң яхши чариси – Қазақстанниң һазирқи миграция стратегиясиниң тәҗрибилиридин үгәнсә яман болмас еди. Қазақстан өз мустәқиллиғини алғандин кейин жигирмә нәччә жил ичидә чәт әлләрдә яшаватқан қандашлиридин, бир милион кишини Қазақстанға қайтуруп кәлди. Бу мигра-

ция паалийити һазирғичә давамлашмақта. Қазақстан буниңдин зиян чәккини йоқ. Униң әксичә чәт әлдин қайтқан қазақлар. Чәт әлдә жүрүп башқилардин үргәнгән йеза-егилик, бағвәнчилик, көктатчилиқ, тил, мәдәнийәт, арқилиқ Қазақстанниң тәрәққиятиға өз һәссилирини қошуп кәлмәктә.

Моңғолияниң йәр мәйдани 1,564116 квадрат километр болуп, йәр мәйдани бойичә дунияда 18-орунни егәләйду. Бу йәр мәйданға шу йәрдики аһалини чаққанда, дунниядики аһалиси әң шалаң дөләтләрниң қатариға кириду. Бир квадрат километр йәргә 1,8 адәм тоғра келиду. Сөз моңғоллар һәққидә болуватқанлиғи үчүн уларниң бүгүнки күндики умумий әһвали тоғрилиқ пәқәтла икки еғиз сөз ейтишқа тоғра келип қалди. Буни һәргиз паскина сәясәткә айландурмаслиқларни сораймән.

9

Уйғурчә	**Моңғолчә**
Алтун	Алтин, алт
Амрақ	Амраг
Ала	Алаг
Алма	Алма
Арслан	Арслин
Арал	Арил
Аға (ака)	Аха
Алқан	Әлхан
Ағамча	Амғамча
Арғимақ	Армаг
Арча (дәрәх)	Арча
Аран	Әрән
Бажа	Бажа
Булақ	Булаг
Бөрәк	Бөриг
Бол (адәм бол,тезбол)	Бол
Бай	Бай, байин
Боран	Боран
Буға	Буға
Буқа	Буха
Буркут	Бургут
Таяқ	Таяг
Бал (һәсәл)	Бал
Буланчи	Буланғач
Була (булаш талаш)	Була
Батур	Батир

Болғай	Бултухай
Бағ	Баг
Асираш	Асарху
Бағлам	Баглим
Байрам	Байир
Бахши	Бакши (муәллим)
Бағла	Багла
Байлиқ	Байлиқ
Бохча	Бохча
Бәл	Бил
Бөлук	Бөлук
Әмчи (дохтур)	Эмчи
Әм (дава)	Ем
Әрк (һоқуқ)	Ерк
Әр	Ир
Әркилә	Эркеле
Әркә	Ерке
Әлвәк	Илвег
Ирғай	Ирғай
Тосқун	Тосхалт
Тоса	Тоса
Тосаш	Тосхо
Тосалғо	Тосолған
Томән	Томин
Тәң	Тиң
Талқан	Талха
Тамға	Тамға
Тевилға	Тәвилға
Тәңри	Тиңгири
Тивә (төгә кона уйғур тили)	Тимә
Тат	Тат
Тор	Тор

Таяқ	Таяг
Тара (тарқилиш)	Тара
Тәнтәк	Тиниг
Тақа	Таха
Қулақ-чикә	Чикә
Сүрлүк	Сүрлук
Тоқай	Тохай
Түс (сиртқи көрүнүш)	Түс
Тохтам	Токтим
Тохта	Токта
Тавақ	Таваг
Туғ	Туг
Тайған	Тәйған
Төмүр	Төмүр
Төлә (қәризни)	Төлә
Дала	Тала
Тоқом	Тохим
Халта (янчуқ)	Халта
Қара (рәң)	Хара
Қараңғу	Хараңғу
Қулақ	Хулах
Қурултай	Хурал
Қариғай	Харғай
Қарған	Харгин
Қош (жуп)	Хош
Қовурға	Хәвирға
Қудуқ	Худуг
Қора	Хора
Қаравул	Харул
Қаттиқ	Хату
Қон (түнәш)	Хон
Қарчуға	Харчиға

Миң	Миңға
Махта	Макта
Қорған	Хорған
Қолан	Холан
Қуда	Худғу
Хада (хада таш)	Хада
Қада (байрақ қадаш)	Хада
Қорай	Хурай
Қирғавул	Ғорғул
Мәргән	Миргин
Мәң	Миңги
Мениң	Мени
Марал	Марил
Мөлдүр	Мондир
Мал	Мал
Мәңгү	Мүңкү
Малихай	Малихай
Маңлай	Магнай
Нохта (нохтилаш)	Нокта
Орун	Орин
Өң (рәңги)	Өңги
Орда	Орда
Утун (яғач)	Модон (дәрәх)
Идиш – аяқ	Әяғ
Илға (талла)	Илға
Игичә (игичә-сиңил)	Игичә
Инақ	Инаг
Ора (йөгәш)	Ора
Чичән	Чичин
Чичәк	Чичик
Чағ (вақит)	Чаг
Нөкәр (һәмра)	Нөкир (йолдаш)

Чида	Чида
Чирик (әскәр)	Чирик
Чоғ	Чог
Чоқум	Чохум
Чирайлиқ	Чирайлиғ
Чохмақ	Чох
Чимдим (бир чимдим туз)	Чимким
Чөгүн	Чүгун
Чачраш	Чачрху
Чач (су чечиш)	Чач
Яқа	жаха
Муз	Мүс
Сақал	Сахал
Сай	Сәй
Садақ	Садик
Соқор	Сохор
Сүт	Сү
Чап (кәс)	Чапча
Сорақ	Сураг
Сәлкин	Сәлкин
Даван	Даван
Долқун	Долган
Күч	Күч
Күчлук	Күчлиг
Ким	Кимби
Керак	Кирик
Көркәм	Көркү
Көк (рәң)	Көк
Күчүк	Кичик
Кир	Кир
Бишрә	Ширә
Ғалҗир	Ғалҗу

Бөлдүргән	Болҗиргән
Хотун	Хатин (нигар)
Жүрәк	Җурик
Жил	Җил
Хан	Хан
Шувирған	Шурған
Йәл-имиш	Җимис
Ярлиқ	Җәрлик
Хамир (бурун)	Хамир
Зәңгәр	Чиңкир
Шота	Шата
Яса (бирәр нәрсини)	Җаса
Ялвур	Җәлвур
Үзүм	Үжүм
Чоқай (кона уйғур тили)	Шахай
Шох	Шог
Қаидә-йосон	Йосон
Яқа	Җаха
Ғол	Ғол
Бөләк(бир нәрсинң мәлум қисми)	Бөлик
Путун (бузулмиған)	Бүтин
Тәр (буғдай териш)	Тәр
Деңиз	Тингис
Жай	Җәй
Зәнҗир	Җинҗир
Жот (тәбиий апәт)	Җод
Боғра	Бура
Тәңгә	Тинкә

Мән бу йәрдә «тәңгә» сөзи тоғирсида бир аз тохтилип өтмәкчимән.

Түркий тилида сөзлишидиған хәлиқләрниң

көпинчисиниң арисида «тәңгә» термини «пул» сөзиниң синоними сүпитидә қоллиниду. Қазақстанниң миллий валютаси һәм «тәңгә» дәп атилиду. Бирақ «тәңгә» сөзиниң келип чиқиш мәнбәси һәққидә түркий тиллиридин һеч қандақ изаһәт тапалмайсиз. Мениңчә «тәңгә» сөзи моңғол тилидики «тинкә» дегән сөздин келип чиққан. Мәзмуни - мағдор, чама, қувәт дегәнликтур. Мәсилән, сиз бир йеқин адимиңиз билән магазин арилап жүрүп бир яхши нәрсигә көзиңиз чүшүп қалса, достиңиз сизгә чammиңиз йәтсә елиң дегән мәслиһәтни бериду. Бу сөзниң мәниси пулиңиз болса елиң дегәнликтур.

Моңғоллар болса һазир өзлириниң бу кона сөзи «тинкә» ни унтуп, пул дегән сөзни «мөңгә» дәп атайду, «мөңгә» сөзи моңғолчә күмүш дегәнлик, көрүп турупсиз. Улар күмүшниму, пулниму бирла аталғу билән атап кәлмәктә. Бу моңғоллар Хитайни идарә қилған 1997-жили мабайинида хитайниң күмүштин ясалған пуллири йең би (күмүш ярмақ) йең бав (күмүштин қуюлған чөчүрә шәкиллик пул) ни ишләткән заманлардин қалған термин, әпсуски улар өзлиридә бар. «Пул» дегән мәнани бәргүчи «тинкә» сөзини унтуп күмүшниму, пулниму бирла сөз билән «моңгә» дәп атап кәлмәктә. Рус тилидики «деньги» пул дегән сөз һәм мошу «тинкә» дегән сөздин таралған. Чүнки, «деньги» сөзи рус тилида һечқандақ мәнаға егә әмәс.

10

Уйғур вә моңғол тиллирдики ортақ термин – «ғол» сөзиниң мәзмуни вә униң моңғол (һонғол) наминиң келип чиқишида ойниған роли һәққидә сөзләп өткән едим. Уйғурлардин башқа, түркий тиллиқ хәлиқләрдә - қазақ, қирғизларда «ғол» сөзи болмиғанлиғи үчүн улар «ғол» сөзини өз тиллириға қолайлиштуруп «қол» дәп, өзгәртип елиш арқилиқ, бәзи бир географиялиқ намларниң әслидики мәзмуни пүтүнләй өзгүрүп кәткән.Һазир буни шу йәрдә яшаватқан хәлиқләрниң һәммиси бирдәк биливәрмәйду. Мәсилән, Қазақстанниң Алмута обласида «Нарынқол» намлиқ район бар, униң моңғол тилидики әсли ейтилиши «нәрин ғол». Бу инчикә су, инчикә дәрия дегәнлик «Нарин» сөзи һәққидә бир аздин кейин тохтилип өтүмән. Қирғистанниң иссиқ көлниң шәрқ таманида «Қарақул» дәп аталмиш шәһәр бар. Бу намниму әслидики ейтилиш, «харағол» болуп, Қарасу, Қарасай русчә ейтқанда Черноводск дегән уқумни билдириду. Моңғоллар қишта муз қатмайдиған ериқ өстәңни «Хара усу» (Қарасу) униңдин чоңарақ – сайларни, кичик дәрияларни харағол (қарасай) дәп атайду. Униң сәвәви-суниң рәңгиниң қара болғанлиғида әмәс һәммә әтрапни ақ қар бесип турған. Далада бу муз қатмас еқим, суниң жирақтин кишиләр көзигә қара болуп көрүнгәллигидә көрүп турисизки. Бирла тавуш бирла һәрип «ғ», «қ» болуп өзгәртилип кәткәчкә сөзниң әслидики мәниси пүтүнләй өзгүрүп кәткән. Әгәр сиз болсиңиз йәрниң намини «Қарақул» дәп, қоярмедиңиз яки «Қарасу» (Черноводск) «Қарасай» дәпму?

Әнди «Нарин» сөзигә келәйли «Нарин» сөзи арлашқан географиялиқ намлар Орта Азияда хелә көп учрайду. Наринқол, Нарин булақ, Нарин (Қирғистандики шәһәрниң нами) униңдин сирт қирғизларниң миллий таами һәм «Нарин» дәп атилиду. «Нарин» сөзи һазир шу йәрдә яшаватқан хәлиқләрниң тилида һеч қандақ мәнаға егә әмәс. «Нарин» сөзи моңғол тилидин «Нәрин» дегән сөздин келип чиққан. Мәзмуни «инчикә» дегәнлик, Нәринғол (Наринқол) инчикә булақ. Әнди «Нарин» шәһәригә келидиған болсақ, у Наринқол (Наринқол) намниң иккинчи қетим тәкрарлинишидур. Бу йәрдә пәқәт ғол (қол) қисқартип ташланған.

Өтмүштә чарвичи, көчмән хәлиқләрниң – қазақ-қирғиз, моңғолларниң турмуш әнъәниси йемәк-ичмәк, кийим-кечәклири асасий җәһәттин улар өзлири өстүргән мал-чарва мәһсулатлиридин елинатти. Уларниң йәйдиған тамиғи умумән гөш вә сүттин ясалған мәһсулатлар болған. Қазақ вә моңғоллар көп һалларда суда қайнитип, пиширилгән гөшни калләк-калләк бойичә селип дәстарханға елип келишиду. Һәр ким яки бир адәм қолиға пичақ бәкә елип бу көлләк гөшләрни парчилап, тоғра бәргәндин кейин, қалғанлар тамаққа туташ қилиду. Әнди қирғизларда болса, гөшни калләк бойичә әмәс. Уни алди билән инчикә тоғрап, хемирниму инчикә-үгрә кәсмә қилип пиширип алған. Бу хемирниң үстигә инчикә тоғралған гөшни селип дәстарханға елип келиду, бу моңғоллардиму бар, улар буни инчикә тоғралған гөш «Нарин» дәп атайду. Мана мошу кичикинә пәрқ түпәйли - униң наминиң моңғолчә болушиға қаримастин бу таам қирғизларниң миллий таами «Нарин» дәп атилип «Юнеско»да уларниң миллий таами сүпитидә әнгә алдурди. «Нарин» сөзиниң келип чиқиш тарихи йәнә әшундақ.

Совет иттипақи парчилинип, Қазақстан вә Қирғистан өз мустәқиллиғини қолға алғандин кейин турмуш вә җәмиәтниң һәр саһалиригә охшаш, уларниң миллий тилидиму зор өзгүрүшләр байқалмақта. Улар бурун башқилардин қобул қилип ишлитиватқан бәзи терминларни сиқип, чиқирип униң орниға өз тиллириға мувапиқ йеңи намларни яки жирақ өтмүштә ата-бовилири қолланған аталғуларни қайтидин қоллинишқа башлиди. Бу терминларниң пәқәт бирнила мисалға кәлтүрүп өтмәкчимән. У болсиму «автомобиль» сөзидур. Уни қазақлар «көлик» дәп, алса қирғизлар «уна» дегән сөзни ишләтмәктә..Төвәндә мана мошу «көлик» вә «уна» сөзлири һәққидә икки еғиз чүшәндүрүш берип өтмәкчимән.

«Көлик» вә «уна» сөзлириниң һәр иккилиси моңғолчә сөздур, моңғоллар путни «көл» дәп атайду «көлик» дегән сөз – путниң вәзиписини атқурғичи дегән мәнаға егә. «Уна» деган сөзниң моңғол тилидики мәнаси «меңиш» дегән сөз болуп, өтмүштә өзлири минип жүргән қатнаш васитлири – ат, төгә өкүзләрниң һәммини моңғоллар «көлик» яки «уна» дәп атайду.

Гәп пәқәт бирла термин һәққидә болуп көрүнгән билән мошу бир кичиккинә фактниң өзиму жирик өтмүштә моңғол вә түркий хәлиқләрниң бир тилда сөзләшкән қериндашлар екәнлигидин далаләт бериду.

11

Шуниң билән узақ жиллардин бери көңүл аримим бузулуп, қәлбимни тирнап келиватқан мәсилиләрниң бир қисимини қәғәз йүзигә чүшүрүп болдум. Растини ейтсам қаттиқ чарчидим, бирла қетим йезилип кәткән қурларни қайтидин көрүп, түзүтүп рәтләп әдәбләштуруп олтурушқа қолум бармиди. Шу пети нәшрияткә тапшуруш алдида туруптимән.

Бу кичиккинә китапчамда болған мәсилләрниң һәммиси дейәрлик буниңдин бурун һечким тәрипидин тоғра җавап берилмигән яки умумән җавапсиз тарихий тепишмақлар еди. Буларниң ичидики бир аз мурәккәп вә көпирәк талаш-тартиш болуватқан тепишмақларниң тизимиги төвәндикичә:

1-һон (гун) дегән сөз нәдин келип чиққан ? Улар кимләр?

2-моңғол – сөзиниң мәниси немә?

3- украин сөзиниң келип чиқиш мәнбәси вә мәзмуни немә?

4-татар дегән сөз нәдин келип чиққан?

5-қалмақ сөзи немә билдириду?

6-Москва сөзи немә дегәнликтур?

7-Кремль вә Қирим сөзлири нәдин келип чиққан?

8- Кавказ сөзини қандақ чүшүнүш керәк?

9-Ялта шәһири наминиң изаһити немә?

10-Барселон шәһәриниң нами кимләр тәрипидин берилгән? Вә униң мәзмуни немә?

11-Азия – вә Европа қитъәлириниң чигарисини болуп санилидиған «Урал» дәриясиниң нами немә билдуриду?

12-Өзбәкстанға қарашлиқ Автономия Қарақалпақстанниң мәркизи шәһири болмиш «Нукус» ниң мәниси немә?

13-14-15...

Мән жуқирида милләтләрниң нами – уларниң қериндашлири яки хошинлири тәрипидин берилгән ләқәм, – дәп өткән едим. Һәммигә мәлумки ләқәмниң яхшисидин ямини көпирәк болиду. Шуниң үчүн бәзи бир һақарәтлик ләқәмләр бир милләтниң намиға айлинип қалған әһвалларда буни чүшәндүрүп олтиришни лайиқ көрмидим.

Униңдин сирт бәзи бир милләтләрниң йәр-су, атлириниң немә мәна беридиғанлиғи һәққидә жүргүзгән мулаһизлиримниң нәтижисигә ишәнчим толуқ болмиғанлиғи сәвәвидин бу һәқтә пикир язмидим.

Өз жававини тапалмай келиватқан бундақ аталғулар әтрапимизда һелиму аз әмәс. Мәсилән: түрк, рус, қирғиз, башқурт, вә һаказалар бу милләтләрдин чиққан бәзи бир алимларниң бу һәқтики пикирлирини оқуп көрдүм, бирақ бу чүшәндүрүшларниң һоли-ажиз һеч кимни ишәндүрәлмәйду.

Хәлиқимизниң арисида шундақ бир ривайәт бар: «күнләрниң биридә бүйүк ханниң нигари көптин күткән оғул пәрзәнт көрүп, чоң той-төкүн башлиниду, жирақ-йеқиндин кәлгән меһманлар соға-саламлирини йәткүзсә, һүнәр егилири қолидин кәлгән һүнәрлирини көрситип, бири нахша ейтса бирлири уссул ойнап ханниң хошаллиғиға хошаллиқ қошмақчи болуватқан пәйттә, нөвәт күтүп олтурған бир киши оттуриға чиқип, он қәдәм йәрдин жипни ташлап жиңниниң қулиғидин өткүзветип ханни һәйран қалдурупту.

– Бу һунәрни қанчә вақитта үгәндиң? дәп сорапту хан һәйранлиғини йошурмай.

Он жил кәтти тәхсир, он жилда үгәндим – дәп жавап берипту.

Хан бир аз вақит ойлунуп турғандин кейин хизмәтчилиригә буйруқ берипту.

– Бу кишигә он алтун тилла мукапат вә он қамча уруш жазаси берилсун!

– Немә үчүн тәхсир?

– Дунияда һеч кимниң қолидин кәлмәйдиған һунәрни көрсәткәнлигиң үчүн он алтун әмәс миң алтун тилла берәр едим, бирақ һечкимгә һичқандақ пайда кәлтүрмәйдиған бу һүнәрни үгүнүшкә он жил вақтиңни сәрип қилған ахмаққа мошу қарарни лайиқ көрдүм-дәп жавап бәргән екән хан.

Мениң бу йәрдә хан дәватқиним хәлиқ, болупму мошу китапқа мунасивәтлик хәлиқләр (улар 7 дәвләт вә 10 милләтни өз ичигә алиду) улар маңа тилласини берәмду яки қамчисини берәмду, у тәрипи маңа намәлум. Һәр һалда мошу йезилғанларниң әң болмиғанда тәң йерими болсиму улар тәрипидин қобул қилинип,уларниң көнүл бошлиғиға азирақ болсиму йоруқ чүшүрүп берәлигән болсам,өзәмни бәхитлик һис қилар едим.

Тамам.

Стокгольм – Алмута

2011-2014 ноябрь.

МЕНИҢ ҚИСҚИЧӘ ТӘРҖИМӘ ҺАЛИМ

Мән Доржиев Сингә оғли Әркин 1947-жили һазирқи Хитай Хәлиқ республикиси, Шинҗаң Уйғур Автоном райониға қарашлиқ Бортал (Бортила) шәһиридә зиялий аилидә туғулған екәнмән. Туғулған вақтимда қойилған моңғолчә исмим-Иригдин. Мән туғулуп бир нәччә жилдин кейин аилимиз дадамниң хизмити сәвәви билән Урүмчи шәһәригә көчүп бардуқ. Биз туруватқан өйниң йенидила уйғур тилида башланғуч мәктәп болғанлиқтин ата-анилирим мени шу мәктәпниң биринчи синипиға тапшурған екән. Әркин исмим болса мана мошу уйғур мәктивиниң биринчи синипиға оқушқа чүшкән вақитта, мениң тунҗа устазим тәрипидин берилгән исим.

1964-жили орта мәктәпни пүтүрүп, Үрүмчи шәһиридики Шинҗаң университетиниң тил-әдәбият факультетиға қобул қилиндим. Бу билим дәргаһида 1968-жили октябрь ейиғичә тәлим алдим. Шу жилниң ноябрь ейида, шу заманда хитайда жүргүзилватқан аталмиш «мәдәнийәт инқилави»ниң зулум-күлпәтлиридин қутулуш үчүн, географиялиқ җәһәттин йеқин хошнимиз Совет иттипақиға қечип кетишкә мәҗбур болдум. Совет иттипақиға кәлгәндин кейин, Қазақстанниң Алмута шәһәригә орунлишип һәр хил карханларда шофер бо-

луп ишләп жүрдүм. Совет иттипақи тарқилип чегираниң төмүр ишиклири ечилғандин кейин, узундин бери арман қилип жүргән – дуниядики башқа хәлиқләрниң қандақ һаят кәчүрватқанлиқини өз көзүм билән көрүш үчүн Европаға кетип қалдим. Шведцияда 10-жилдин артуқ һаят кәчүрүп қайтидин Алмутаға қайтип кәлдим. Бу сәпәр һәм мән үчүн чоң бир һаят университети болди.

Һазир Наргис исимлик қизим вә 3 нәврәм бар.

Орта Азияда яшайдиған түркий тиллиқ хәлиқләрниң һәммисиниң тилини яман әмәс билимән. Униңдин сирт, моңғол, рус, хитай, швед тиллирини һәм һәрхил дәрижидә билимән.

ПИКИРЛӘР ҮЧҮН

ПИКИРЛӘР ҮЧҮН

Доржиев Әркин – Иригдин

МОҢҒОЛМУСӘН – ҺОНҒОЛМУ

Дизайн вә тех.редактор: Хуршидәм ҺЕЗИМОВА

Офсетлиқ қәғәз
Һәрип түри Times New Roman
Һәҗими 4 б.т.
Тарилими 500 нусха.